

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANA BİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI**

**BİLGİ TOPLUMU, İSTİHDAM VE VASIF EKSENİNDE
MÜHENDİS EMEĞİ VE TÜRKİYE'DE MÜHENDİS
İŞSİZLİĞİNİN DURUMU**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Murat ÇOBAN

KOCAELİ 2020

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANA BİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI**

**BİLGİ TOPLUMU, İSTİHDAM VE VASIF EKSENİNDE
MÜHENDİS EMEĞİ VE TÜRKİYE'DE MÜHENDİS
İŞSİZLİĞİNİN DURUMU**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Murat ÇOBAN

Doç. Dr. Aziz ÇELİK

KOCAELİ 2020

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI**

**BİLGİ TOPLUMU, İSTİHDAM VE VASIF EKSENİNDE
MÜHENDİS EMEĞİ VE TÜRKİYE'DE MÜHENDİS
İŞSİZLİĞİNİN DURUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: Murat ÇOBAN

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 03.02.2020/03

Jüri Başkanı: Doç. Dr. Aziz ÇELİK

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Cihan SELEK ÖZ

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Beril BAYKAL

KOCAELİ 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	v
TABLolar VE GRAFİKLER LİSTESİ	vi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1.BİLGİ TOPLUMU VE BİLGİ İŞÇİLİĞİ.....	5
1.1.BİLGİ TOPLUMU KAVRAMI VE BİLGİ TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ	5
1.1.1.Bilgi Toplumuna Farklı Yaklaşımlar ve Kapitalizme Bir Bakış... 11	
1.1.1.1.Bilgi Toplumunu Destekleyen Kuramcılar	11
1.1.1.2. Bilgi Toplumunu ve Kapitalizmin Değişimi	14
1.1.1.3. Bilgi Toplumuna Eleştirel Yaklaşım.....	17
1.2.YENİ BİR İŞÇİ MODELİ OLARAK BİLGİ İŞÇİLİĞİ TARTIŞMASI	23
1.2.1. Bilgi İşçiliği ve Farklı Yaklaşımlar	24
1.2.2.Bilgi İşçilerin İstihdamdaki Durumları.....	31
İKİNCİ BÖLÜM.....	37
2.ENFORMASYON, İSTİHDAM VE VASIF	37
2.1.ENFORMASYONUN KISKACINDAKİ İSTİHDAMIN DURUMU	38
2.1.1.Bilgi Toplumunu İle İstihdamın Yapısında Farklılaşma; Özgürleşen Bir İstihdam mı Yeni Bir Tahakküm Yapısı mı?	38
2.1.2.Bilgi Toplumunun İstihdamın Sektörel Dağılımına Etkisi.....	42
2.1.3. Bilgi Toplumunuyla Birlikte Atipik İstihdama Geçiş ve Esneklik	52
2.2.1.Vasıf ve Kutuplaşan İşgücü Piyasası	62
2.2.2. Teknolojik Gelişmelerin Emegün Vasfı Üzerindeki Etkisi.....	68
2.2.2.1. Vasıfları Artıran Enformasyon	71

2.2.2.2. Enformasyonun Yok Ettiği Vasıflar	74
2.2.3. Bir Vasıf Hikâyesi: Yediğimiz Ekmekteki Emek Ne Âlemde? ..	79
3.MÜHENDİSLİK, MÜHENDİS EMEĞİ VE TÜRKİYE'DE	
MÜHENDİS İŞSİZLİĞİ.....	81
3.1.MÜHENDİS KAVRAMI VE MÜHENDİSLERİN SINIFSA-	
İDEOLOJİK KONUMU	82
3.1.1. Etimolojik Olarak Mühendis ve Çeşitli Mühendis Tanımları..	83
3.1.2. Mühendislik İdeolojilerine Yönelik Farklı Yaklaşımlar ve	
Mühendislerin Sınıfsal Konumuna Bir Bakış	84
3.1.2.2.Mühendislerin Sınıfsal Konumu	88
3.2. MÜHENDİS EMEĞİNİN DURUMU VE DEĞERSİZLEŞMESİ..	92
3.1.TÜRKİYE'DE MÜHENDİS İŞSİZLİĞİNİN NEDENLERİ VE	
ULAŞTIĞI BOYUTLAR	96
SONUÇ	101
KAYNAKÇA.....	105

ÖZET

Teknoloji ve bilimde yaşanan gelişmeler sosyal ve ekonomik hayatta ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak çalışma hayatında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu süreç özellikle istihdam ve vasıf gibi işgücü piyasasının kritik unsurları açısından önemli gelişmelere neden olmuştur. Geçmişin düzenli ve kurallı Fordist kitle üretiminin yerini esnek üretime dayalı post-Fordist üretim tarzı almaya başlamıştır. Bu yeni üretim tarzı, istihdamı geleneksel yapısından uzaklaştırırken vasıfları da silikleştirmektedir. Kitlesele üretimden esnek üretime doğru gerçekleşen değişim nedeniyle istihdamda standart dışı uygulamalarda ciddi artış yaşanmıştır.

Kuşkusuz bilgi, ekonomide eskiye göre kayda değer ölçüde kendine yer bulmaktadır. Fakat bu durum dünya genelinde doğrudan bilgi toplumuna geçildiği iddialarını doğrulamayacağı gibi emeğin niteliklerinin devamlı artacağı ve daha özgür bir toplumun var olacağı iddialarını da doğrulamaz.

Çalışmamız bu iddialar karşısında bilgi toplumunun gelişimi ve bunun istihdam ile emek üzerinde yarattığı etkiye eleştirel bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Bu bakışı gerçekleştirmeye çalışırken hem literatürden hem de istatistikî bilgilerden faydalanılmaya çalışılmıştır. Teknolojik gelişmelerle üretim sisteminde ortaya çıkan esneklik istihdama da yansımış, buna paralel olarak güvencesizlik ve vasıfsızlık yeni işgücünün en büyük problemlerinden birisi halini almıştır.

Bu doğrultuda, öncelikle bilgi toplumu kavramı ve yeni işçi (bilgi işçisi) tipi açıklanmaya çalışılacak ve bu konudaki farklı yaklaşımlar ele alınacaktır. Daha sonra bilgi toplumu iddiasının istihdam yapısı üzerindeki etkisi ile vasıfta yarattığı olumsuz sonuçlar ele alınacaktır. Son olarak da beyaz yakalı olarak tabir edilen profesyonel meslek mensuplarının en önemlilerinden olan mühendis emeğinin durumu ele alınacak ve Türkiye’de mühendis işsizliğine ilişkin bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi toplumu, vasıf, istihdam, mühendis, değersizleşme, işsizlik.

ABSTRACT

Developments in technology and science have led to radical changes in social and economic life and, in working life which an inevitable result of this. This process led to important developments, especially in terms of critical elements of the labor market, such as employment and qualifications. Regular and orderly Fordist mass production of the past has been replaced by flexible production based post-Fordist production style. This new mode of production removes employment from its traditional structure, while also diminishing qualifications. Due to the realised change from mass production through to flexible production, there has been a serious increase in non-standard practices in employment.

Undoubtedly, information has a significant place in the economy compared to the past. But this condition as does not verify the claims that has been passed directly to the information society in across the world; nor does it confirm the claims that the qualities of labor will constantly increase and that a more free society will exist as well.

Our study, against these claims aims to provide a critical view of the development of the information society and, its impact on employment and labor. While trying to realize this view, it was tried to benefit from both literature and statistical information. The flexibility emerging in the production system with technological developments has also been reflected in employment, and parallel to this, insecurity and unqualifiedness have become one of the biggest problems of the new workforce.

In this direction, primarily, the concept of information society and type of new worker (information worker) will try to explain and in this issue different approaches will be tackled. Then, the impact of the information society claim on the employment structure and the negative results created in the qualification will be discussed. Finally, the situation of engineer labor, which is one of the most important professional professionals called white collar, will be tackled and it will attempt to perform an assessment of the engineers unemployment in Turkey.

Keywords: Information society, qualification, employment, engineer, devaluation, unemployment.

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

A.G.E: Adı geçen eser

Bkz: Bakınız

BM: Birleşmiş Milletler

EMO: Elektrik Mühendisleri Odası

DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla

ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü

MMO: Makine Mühendisleri Odası

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

ÖSYM: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi

TDK: Türk Dil Kurumu

TİSK: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TMMBO: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği

TURMOB: Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

YÖK: Yükseköğrenim Kurumu

TABLolar VE GRAFİKLER LİSTESİ

Tablo 1: Dünyada Bazı Bölgelerin İnternet Kullanım Oranı	20
Tablo 2: Bazı OECD Ülkelerinde Evden Bilgisayara Erişim Oranı	21
Tablo 3: Dünyada İstihdamın Mesleklere Göre Dağılımı	34
Tablo 4: Bazı OECD Ülkelerinde, Cari Faktör Maliyetine Göre Hesaplanmış GSYİH İçinde Emek Geliri Paylarının Değişimi	40
Tablo 5: Dünyada İstihdamın Sektörel Dağılımı	46
Tablo 6: Türkiye’de Eğitim Durumuna Göre İstihdam Edilenler	48
Tablo 7: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı	50
Tablo 8: Orta Gelir Üzerindeki Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı	51
Tablo 9: Bazı OECD Ülkelerinde Tam Zamanlı ve Yarı Zamanlı İstihdam Oranları	65
Tablo 10: Bazı OECD Ülkelerinde Daimi ve Geçici İstihdam Oranları	67

GİRİŞ

1900'lerin son çeyreğiyle birlikte hızlanmaya başlayan teknolojik gelişmeler ekonomik ve sosyal yaşamda köklü değişikliklere neden olmuştur. Yaşanan bu değişiklikler “sanayi sonrası toplum” olarak yorumlanmakta, tarımdan sanayiye geçişteki gibi sanayiden de bilgi toplumuna geçildiği öne sürülmektedir. Bu yaklaşımlara göre artık sanayi toplumunun rutin, her adımı belirlenmiş ve vasıfları olumsuz etkileyen emek süreci gitmiş, yerine devamlı bir gelişim ve yenilik içinde olan yeni bir emek süreci gelmiştir. Bu emek süreci nedeniyle işgücü piyasasında artık yeni bir işçi tipi olarak “bilgi işçiliği”nin ortaya çıktığı ve bu işçilerinin sayısında sürekli bir artış olacağı öne sürülmektedir. Ayrıca bilgi toplumu ile birlikte daha özgür ve demokratik bir dünyanın da var olacağı tezleri sıklıkla dile getirilmektedir. Bu tezlere karşı, bilgi toplumunun gelişmesini kabul eden fakat bunun yeni kapitalizmin ve post-Fordist sürecin bir unsuru olduğunu öne süren farklı görüşler de mevcuttur. Bunlara göre, bilgi toplumunun gelişimi dünyada eşitsizliklerin ortadan kalkmasına engel olmamakta tersine emeğin giderek vasıfsızlaşmasına yol açmaktadır. “Bilgi toplumu” ile ilgili farklı görüşler olsa da ortak nokta, artık dünyada bilginin çok daha önemli olduğu ve kısmen mal üreten ekonomiden bilgi üreten ekonomiye doğru geçildiğidir.

Bizim çalışmamız açısından esas olan, bilgi toplumunun emek ve istihdam üzerinde yaratacağı etkinin ne şekilde olacağıdır. Çalışmanın ulaşmak istediği hedeflerden birisi; bilgi toplumu iddiasının istihdam ve emek üzerindeki etkisini anlamaya çalışmaktır. Gerçekten devamlı niteliklerini artıran ve sürekli kendini geliştiren bir çalışan sınıfı mı (bilgi işçileri) ortaya çıkmaktadır, yoksa vasıfları git gide azalan ve rutinleşen bir beyaz yakalı yığın mı ortaya çıkmaktadır? Dünya genelinde sanayi sektöründe istihdamdaki azalma homojen bir şekilde mi gerçekleşmektedir yoksa genel bir eğilim olarak varlığını korusa da ülkelere göre değişmekte midir?

Çalışmada benimsenen yaklaşım, yeni teknolojiler ile ortaya çıkan üretim tarzının istihdamı ve vasıfları olumsuz açıdan etkilediği yönündedir. Fordist dönemde var olan görece güvenceli istihdam biçiminin giderek güvencisizleştirildiği

ve emeğin yeni denetim mekanizmaları¹ ile vasıflarından koparıldığı ele alınmaktadır. Ayrıca istihdamda sanayi sektörünün etkisinin zayıfladığı ve artık hizmet sektörünün ekonominin tek gerçeği olduğu iddialarına da bu çalışmada ihtiyatla yaklaşılmaktadır. İstihdamın sektörel dağılımının ülkelerin kültürleri, ekonomileri ve gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterebileceği öne sürülmektedir. İmalatın merkez ülkelerden gelişmekte olan çevre ülkelere kaymasından dolayı, sanayi sektörünün hala ekonomide varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir. Zaten homojenlikten oldukça uzak olan hizmet sektörünün istihdam oranlarının artmasını doğrudan bilgi ekonomisine geçiş olarak değerlendirmek oldukça aceleci bir yorum olacaktır. Ayrıca geçmişe göre daha özgür ve refah dolu bir istihdam yapısının oluşacağı iddialarını da inandırıcı bulmamaktayız. Güvenceli istihdam şekillerinin esneklik unsuru ile aşınması nedeniyle işgücünü negatif bir sürecin beklediği vurgusu da çalışmada yapılacaktır.

Çalışmanın açıklamayı hedeflediği konulardan bir diğeri de bilgi toplumunun yarattığı vasıfsızlaşmanın mühendis emeğini ve ülkemizdeki mühendis işsizliğini ne yönde etkilediğidir. Özellikle sanayileşme ile yaşanan gelişmeler bir beyaz yakalı mesleği olarak mühendisliğin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bilim ve teknolojinin üretime uyarlanması yanı sıra, kapitalist üretim tarzının iş bölümü yoluyla üretim üzerinde yarattığı denetim de mühendislik mesleğinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Fakat kapitalist sistemin işlemesi için kritik bir rol oynayan mühendislik mesleği, zamanla sanayi proletaryasının yaşadığı süreçleri yaşamak zorunda kalmıştır. Emeği bazı durumlarda teknoloji ile ikame edilen, iş bölümü nedeniyle üretim sürecine yabancılaşan ve emeği değersizleşen mühendisler, gerçekten sanayi devriminin başlarında “zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmayan” sanayi proletaryasının günümüz tarihine bir nevi iz düşümüdür. Mühendislik mesleğinde yaşanan bu değişim ülkemiz açısından da dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Özellikle ülkemizde mühendislik alanında eğitim veren üniversite sayısının ve bu sayılara bağlı olarak artan kontenjanların yarattığı olumsuzluk, mühendisleri ve mühendis adaylarını zor durumlara sokmaktadır. Ayrıca ülkemizde ve dünyada kronik bir sorun haline gelen işsizlik de mühendislik

¹Aslıcan Kalfa ve Hakan Topateş, “Çalışma İlişkilerinde Denetimin Gizlileşmesi Bağlamında Elektronik Gözetim Pratiklerinin Otoritesi”, Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiriler, Düzenleyen: Pamukkale Üniversitesi, ÇEEİ Bölümü, Petrol-İş yayını 113, 2010, s.429-448.

mesleğinde yaşanan dönüşüme etki eden unsurlardandır. Bir dönem “sınıf atlama rüyaları”nı süsleyen mühendislik mesleği, giderek değersizleştirilme sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu doğrultuda “arz fazlası mühendisler”in işgücü piyasasında yarattığı olumsuz atmosfere, mühendis işsizliğine ve post-Fordist sürecin mühendislik mesleğindeki değersizleşmeye nasıl etki ettiği gibi soruların cevapları da bulunmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmanın amacı bilgi toplumu, istihdam ve vasıf ekseninde mühendis emeği ve Türkiye’de mühendis işsizliğinin durumunu incelemektir. Bu bağlamda araştırma yöntemi olarak konu ile ilgili yerli ve yabancı literatür incelenerek betimsel bir çalışma ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın kısıtlarını konu ile ilgili bazı kaynakların erişime kapalı olması ve çalışma için ayrılan süresinin kısıtlı olması oluşturmaktadır. Ayrıca araştırmanın sayısal verilerinin alternatif kaynaklara yer verilse de ağırlıklı olarak TÜİK verilerinden oluşması da bir kısıt olarak söylenebilir.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bilgi toplumu ve bilgi işçiliği kavramlarına yer verilerek bu alandaki yaklaşımlar ve kuramcılar bağlamında incelenmiştir. Bu bölümde öncelikle bahsedilen kavramların terminolojik değerlendirmesi yapılmıştır. Daha sonra bilgi toplumu ve bilgi işçisi kavramlarına dair pozitif ve mesafeli yaklaşan değerlendirmeler ve kuramlar açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde enformasyon, istihdam ve vasıf kavramları açıklanmış, bu kavramların sektörel dağılımları ve piyasadaki yerleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca enformasyondaki gelişmelerin istihdam piyasasında yarattığı etkilere de bakış sunulmaya çalışılmıştır. Bu bakış sunmaya çalışılırken esneklik kavramı geniş açıdan değerlendirilmiştir. İstihdamdaki a-tipikleşme sonrası işgücünün geçmişe göre daha özgür ve müreffeh bir yapıya mı kavuşacağı yoksa yeni bir tahakküm yapısına mı maruz kalacağına dair değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Ek olarak teknolojide yaşanan gelişmeler sonrası emeğin niteliklerinde bir kayıp mı yaşandığı yoksa tam tersine emeğin niteliklerinin teknoloji sayesinde artış mı yaşadığı soruları da bu bölümde aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, öncelikle Mühendislik mesleği bağlamında ele alınan tanımlamalara yer verilmiştir. Sonra Mühendislik ideolojisine yönelik iki temel

yaklaşım olan “Sermaye Olarak Mühendis” ve “Sermaye Karşıtı Mühendis” kavramları ele alınmıştır. Ayrıca mühendislerin sınıfsal konumları ele alınmaya çalışılmıştır. Daha sonra Mühendis emeğinde ortaya çıkan değersizleşme süreci ele alınmış ve Türkiye’de mühendis işsizliği hakkında bilgiler verilmiştir. Sonuç bölümünde yaptığımız çalışma süresince elde ettiğimiz bilgiler derlenerek çalışmaya ait genel bir değerlendirme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.BİLGİ TOPLUMU VE BİLGİ İŞÇİLİĞİ

Günümüzde temel ve egemen kavram bilim ve teknolojidir. Tarihte eşi görülmemiş bir şekilde insanlığa fayda sağlayan günümüz teknolojileri bir o kadar da yıkıcı etkilere sahiptir (Kissinger, 2016: 360). Teknolojide meydana gelen gelişmeler nedeniyle hem toplumsal düzende hem de ekonomide ve istihdamda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu farklılıklar neticesinde değişen toplumsal düzeni olumlu gören yaklaşımlar olduğu kadar bu durumu temkinli ele alan yaklaşımlar da vardır. Bu doğrultuda ilk bölümde teknoloji ağırlıklı üretimin etkisiyle ortaya çıktığı öne sürülen “bilgi toplumu” kavramını destekleyen ve eleştiren yaklaşımlar ele alınacaktır. Ayrıca “bilgi toplumu” iddiaları çerçevesinde kapitalizme de bir bakış sunulacaktır. Ek olarak işgücü piyasasında yaşanan gelişmeler neticesinde ortaya çıktığı vurgulanan “bilgi işçiliği” kavramına dair tartışmalar yürütülecektir.

1.1.BİLGİ TOPLUMU KAVRAMI VE BİLGİ TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

“Bilgi toplumu”, Türkçe’de, İngilizce “information society” kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kanımızca sorun daha çeviri noktasında karşımıza çıkmaktadır. İngilizce’de “ham veri” anlamındaki data “anlamlandırılmış mesaj” anlamındaki information ve “özümsemiş enformasyon” anlamındaki knowledge terimlerinin hepsi de Türkçe’de “bilgi” terimi ile karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak “bilgi” teriminin “knowledge” karşılığı olarak kullanılması gerekmektedir. “Information” için ise “enformasyon” terimi kullanılmalıdır (Yılmaz, 1998: 149). Yani terminolojik olarak “bilgi toplumu” yerine enformasyon toplumu kavramının tercih edilmesi daha uygun görünmektedir. Fakat bilginin enformasyonu kapsayan daha geniş bir kavram olması da bir taraftan kullanılacak kavram konusunda aceleci olmamamızı telkin eder. Şöyle ki, toplanan veriler data halindeyken düzenlendikten sonra analiz ile anlamlandırılır. Bu anlamlandırma ile enformasyona dönüşen datalar sentez edildiğinde ise bilgi halini alır ve en son aşamaya gelinir (Öztürk, 2005: 20). Bu nedenle çalışmamızda ne “bilgi toplumu” ne de enformasyon toplumu tek başına kullanılmayacak, her iki kavrama da yer verilecektir.

Özellikle 1990'lı yılları başlamasıyla şahit olduğumuz üzere kapitalist sistem kendisini ekonomik ve sosyal anlamda yeniden üretmekte ve “yeni ekonomi ve bilgi toplumu” kavramları adeta dilden dile gezinmektedir. Sanayileşme sonrası ortaya çıkan bu yeni toplumsal ve ekonomik yapı “sanayi ötesi toplum”, “enformasyon toplumu” ve “bilgi toplumu” gibi çeşitli adlarla anılmaktadır (Ökmen ve Baştan, 2010: 28). Fakat özellikle ekonominin işleyişinin fiziki mallardan çok bilgi temelli mallara dayandığı, sanayinin önemini yitirdiği ve enformasyonun üretim süreçlerine iyice girdiği iddiaları bu dönemin “bilgi toplumu” (Duman, 2004: 333) adıyla genel kabul görmesine neden olmaktadır. “Hizmet toplumu”, “bilim toplumu”, “öğrenen toplum” gibi kavramlar da yeni toplumu tanımlama arayışlarında kullanılsa da literatürde geniş yer bulan kavram “bilgi toplumu” olmuştur (Şenkal, 2015: 24). Fakat literatürde fazlaca yer alan önemli kavramlardan olan “post-Fordizm” ve “sanayi sonrası toplum” yaklaşımlarını da kısaca incelememiz uygun olacaktır.

Dünyada ekonominin 1970'lerde bir üretim krizine girmesi neticesinde kitle üretim tarzı Fordizm eleştirilere maruz kalmış ve teknolojik gelişmeler neticesinde yeni bir üretim tarzı arayışı ortaya çıkmıştır (Ansal, 1996: 12). Bu doğrultuda egemen üretim paradigması Fordizm sarsılmış alternatif yeni bir üretim tarzı olarak post-Fordizm ortaya çıkmıştır (Şenkal, 2008: 133). Tüketim taleplerini karşılayabilmek için kitlesele üretim terk edilerek esnek uzmanlaşmaya dayanan post-Fordist üretim rejimine geçilmiştir (Saklı, 2007: 8). Yani enformasyon ve bilgisayar teknolojilerindeki hızlı gelişmeler neticesinde üretimde esnek uzmanlaşma tercih edilerek kitle üretimden uzaklaşmaya başlanmıştır (Kurtulmuş, 1995: 161). 20. yüzyılın sonlarından itibaren hızlanmaya başlayan küreselleşmenin de Fordist üretim tarzının terk edilerek tüketici taleplerine hızlı cevap veren esnek üretim anlayışının gelişmesinde etkili olduğu öne sürülmektedir (Yankın, 2019: 3). Burada önemle belirtilmesi gereken değerlendirme, üretim tarzında meydana gelen değişimin sadece metalara şekil veren teknik bir detay olmadığıdır. Üretim tarzında var olan değişimler toplumdaki ilişkiler ağının genelini etkileyen bir yapıdadır. Toplumda üretimin ayrılmaz parçası olan tüketim de bu değişmeden kuşkusuz etkilenecektir. Buna paralel olarak esnek birikim ile tüketim açısından yaşanan hızlı değişimlere daha çabuk uyum sağlama kültürü gelişmiştir. Yani post-Fordizm ile istikrar kavramının yerini geçicilik, gösteriş, moda gibi metalaştırılmış kültürel biçimler

almıştır (Harvey, 2012: 180). Amerikalı Dell bilgisayar firmasının iş yapma biçimindeki köklü değişiklik bu kültürel değişimin net bir tezahürüdür. Müşterilerin bilgisayarda kendi istedikleri özellikleri seçip sipariş vermeleri ve bilgisayarın bu aşamadan sonra üretimine başlanması “önce sat sonra üret” mantığıyla üretim sisteminde nasıl bir değişime gidildiğini göstermektedir (Giddens, 2012: 814). Kısaca teknolojiadaki gelişmeleri arkasına alan yeni üretim biçimi post-Fordizm üretim ve tüketim kalıplarında yarattığı değişimle toplumsal hayatta farklılıklara neden olmaktadır.

Sanayi toplumunun artık ortadan kalkacağı ve yeni bir toplumsal yapının hâkim olacağı iddiaları da “bilgi toplumu” kavramına yakın olan yaklaşımlar tarafından ele alınmaktadır. Bu yaklaşımlardan bazıları artık kapitalist düzenin aşılacağı ve toplumun daha müreffeh bir hal alacağını iddia ederler (Drucker, 1993). “Sanayi sonrası toplum” kavramını “üç dalga” formülasyonu ile açıklayan Toffler’de (2008) kavrama pozitif yaklaşmaktadır. Ona göre tarım toplumu ilk dalga, sanayi toplumu ikinci dalga ve içinde bulunduğumuz “sanayi sonrası toplum” teknoloji ile daha pozitif bir toplum oluşturacak olan üçüncü dalgadır. Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden Bell gelişen teknoloji ile artık istihdamın ve ekonominin hizmetler sektörüne kaydığını ve daha nitelikli çalışan grubu oluşacağını öne sürmektedir. Artık yeni toplumun bilgi etrafında şekillendiğini ve “teknokratlar” sınıfı ile beyaz yakalı bir devrimin gerçekleşeceğini öne sürer (Aktaran Parlak, 2004: 97-100). Bell bilgi teknolojilerinde var olan gelişmeler ile enformasyonun artık toplumun temelini oturduğunu ve bilgiyi temel alan bir topluma geçildiğini vurgular (Webster, 2006: 45-46). Sanayi ötesi toplum yaklaşımını benimseyenlerin gözden kaçırdıkları noktalardan en önemlisi oldukça heterojen olan hizmetler sektöründe gerçekleşen istihdam artışını ve ilerlemeyi doğrudan bir “sanayi sonrası toplum”a geçiş olarak yorumlamalarıdır (Parlak, 2004: 111). Bu nedenle hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığını öne sürerek artık sanayi toplumu aşıldı iddialarına mesafeli ve eleştirel yaklaşan değerlendirmeler de mevcuttur (Castells, 2008: 279; Belek, 1997). Bu yaklaşımlar hizmetler sektörüne bir geçiş olsa da buna temkinli yaklaşılması gerektiğini (Castells, 2008) ve “sanayi sonrası toplum” iddiaları neticesinde kapitalist sistemde bir farklılaşma olmadığını, hatta emek üzerinde yeni denetim mekanizmaları ile sömürü uygulamalarının arttığını (Belek, 1997) vurgularlar.

“Bilgi toplumu” kavramının sıkı sıkıya bağlı olduğu gerçeklik, teknolojide var olan hızlı gelişmelerdir. Kuşkusuz teknolojinin gelişmesi, sürekli artan enformasyon ve bilgisayarlaşma “bilgi toplumu”na geçişi adeta arkadan itmektedir (Öztürk, 2005: 20). Bu itmenin özellikle gelişmiş ülkeler öncülüğünde siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik değişim başlattığı öne sürülmektedir. Bu gelişmeler neticesinde “bilgi toplumu” kavramını bazı yaklaşımlarca genel kabul görmektedir (Ökmen vd, 2004: 28). Özellikle Sovyetlerin yıkılması² sonrası dünyanın tek kutuplu bir hal alması yeni dönemin post-kapitalist (kapitalist ötesi) bir yapı olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Belek, 1999: 9). Yeni dönemi “tarihin sonu” olarak ele alan yaklaşımlar dünyanın artık tek kutuplu olduğu iddiasının kalıcı hale geldiğinden bahsederler (Fukuyama, 1989; Fukuyama 2016). İnsanlığın ideolojik evrimini artık tamamladığı ve evrenselleşen liberal demokrasinin tarihi yeni bir düzene getirdiği öne sürülür. Alternatif ideolojiler silinirse de, alternatif yönetim sistemlerin artık olmayacağı, “insanlığın ortak ideolojik mirası” olarak liberalizmin yeni düzenin tek gerçeği olduğu iddia edilir. Kısaca ekonomik ve siyasal liberalizmin zaferine kesin gözle bakılmaktadır (Fukuyama 1989). Belek, bu yaklaşımın paralelinde olan anlayışların bir kademe daha ilerleyerek topluma artık kapitalizm aşıldı dediklerini ve bu doğrultuda “yeni düzen” adı altında insanlara sahte umutlar enjekte ederek daha özgür bir dünya iddiasında bulduklarını vurgular (1999: 9-10). Teknolojideki gelişmeler neticesinde toplumun köklü değişimlere uğradığı iddiaları bunları takiben hızlanmaktadır. Enformasyon teknolojilerini merkeze alan teknolojik devrimin, toplumun maddi temelini ivme kazanan bir şekilde değiştirdiği öne sürülmektedir (Castells, 2008: 1). Bu iddiayı vurgulayan ve “teknoloji peygamberleri” olarak adlandırılanlar yeni bir çağı vaat eder (Castells: 4). Gözden kaçırdıklarıysa dünyanın bilgiye erişiminin eşitsiz bir şekilde gerçekleşmesi ve aslında teknolojik gelişmelerinin arka planındaki yatan olumsuzluklardır. Kuşkusuz günümüzde nicelik ve nitelik bakımından geçmişteki tecrübelerini de arkasına alarak ilerleyen iletişim teknolojileri büyük değişikliklere uğramaktadır. Bu değişikliklerin tek yönlü bir etkisi olacağını söylemek doğru olmaz. Teknolojideki gelişmelerin yansımalarının

² Sovyetler yıkıldıktan sonra sermayenin kontrol dışı bir genişleme evresine girdiği öne sürülmektedir.

Bkz: Nick Dyer-Witheford, (2004). Siber-Marx, İstanbul: Aykırı Yayınları, s. 9.

olumlu ve olumsuz tarafları ayrı ayrı ele alınmalıdır (Savuk, 2014: 62). Nasıl ki sanayi devrimi 19.yüzyılda isli, tozlu, pis kokulu havası olan, çalışanların neredeyse günlerinin yüzde seksenini işte geçirdikleri, düşük ücretler karşılığı fabrika kentlerinde ömür tüketen işçilerin olduğu bir trajedi yaratmasına karşın; giyim kuşamı iyi, yaşamlarını varlık içinde sürdüren ve Mozart senfonilerinde kendilerinden geçen bir kent soylu sınıfı için de cennetin bahçelerini açtıysa; bilimsel teknolojik devrimin de cennet ve cehennemi birlikte getirdiği ve getirmeye devam edeceği kuşku götürmez bir gerçekliktir (Özveri, 2004: 13).

Teknolojik gelişmeler yeni bir toplum paradigması iddiasını öne sürerken, arka bahçede “bilgi toplumu” kavramının sosyal boyutu da kaktüs ağacı misali palazlanmakta hatta toplumsal hayata dikenlerini batırmaktadır.³ Bu doğrultuda bilim ve teknolojiyi özellikle küreselleşmenin etkisi ile öne çıkaran bilgi temelli toplum yapısı, sosyal bakımdan da önemli sonuçlar doğurmaktadır (İşbilen, 2016: 26). Ekonomik açıdan bambaşka bir üretim ve tüketim sistemi yaratan “bilgi toplumu”nun sosyal bakımdan artıları olsa da azımsanmayacak ölçüde yıkıcı eksileri de vardır.

“Bilgi toplumu” insanların kendilerini geliştirmelerine olanak tanınmasının yanında, onları yalnızlaştırma ve davranışsal-duygusal problemlerle yüz yüze kalma problemiyle baş başa bırakmaktadır. Bireyselleşmenin aşırı önem kazanmasıyla topluma yabancılaşan fertler ortaya çıkmakta (Kocacık, 2003: 3-6), toplum bilgiye doğru evrilirken insanlar kendini geliştirse de yalnızlaşmaktadır. Yeni düzen ile özgürleşeceği iddia edilen insan tek başına kalmaktadır. Bir taraftan da her şeye ulaşmanın kolaylaşması daha bütünleşik bir toplum yaratmakta, toplumsal baskı-çevre baskısı- had safhaya ulaşmaktadır (Russel, 2010: 29). “Bilgi toplumu” bilginin en temel değer olduğu şiarı ile toplumdaki izole olmuş, yalnız ve bireyselliği önceleyen fertler ortaya çıkarır (İşbilen, 2016: 30). Buna şaşırılmamalıdır. Nasıl tarım toplumunda, feodal düzende ve sanayi toplumunda fabrika düzeni sadece dönemlerinin ekonomik sistemlerini değil tüm sosyo-ekonomik koşullarını etkilemişse, bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler de kendi sosyal yapısını oluşturmaktadır. Zaten üretim biçimlerinde ortaya çıkan köklü değişiklikler

³ Burada bilgi toplumu kavramındaki gelişmelerin sosyal olarak-özellikle çalışma hayatında-yıkıcı etkisinin ağır bastığına olan inancımız nedeniyle olumsuz bir algı oluşturan kaktüs ağacı örneği verilmiştir.

toplumsal ihtiyaç ve gerekliliklerin yeniden şekillenmesine ve yeni bir toplum kurgusu ihtiyacını gerekli kılar. Eski ihtiyaç ve gerekliliklere göre olan toplumun yerine, yeni üretim biçimi tarafından şekillendirilen sosyo-ekonomik yapı alır. Bu değişimi kısaca şu şekilde belirtebiliriz: “Bilgi toplumu” sanayileşme dönemindeki Fordist⁴ üretim biçimini terk ederek yeni üretim, tüketim ve iş organizasyonu kalıpları oluşturmuştur. Bu kalıplar neticesinde sanayi toplumunda var olan “üret, depola, sat” mantığı bilgi toplumunda “sat, üret, teslim et” şekline gelmiştir (Tonta ve Emin, 2005: 1). Kuşkusuz Fordist yapı kitle üretimini uzun süre artırabildiği için başarılı olabilmıştır. Fakat teknolojideki yoğun gelişmelerin üretim yöntemlerini değişikliklere uğratması, kitle üretim sistemi ve ona bağlı sosyo-ekonomik yapının terk edilmesi sonucunu doğurmuştur (Kocabaş, 2004: 36). Bu doğrultuda sanayi devriminden günümüze kadar artarak devam eden teknolojik gelişmeler, yeni yüzyıla girerken insanlığı bilgi toplumu olma konusunda adeta zorlamaktadır (Kocabaş: 33-34). Bu zorlamanın yarattığı yeni düzenin sosyo-ekonomik sisteme etkisinin olumlu mu olduğu olumsuz mu olduğu sorusu burada kritik önem taşır. Belirtmeliyiz ki teknolojideki gelişme ve iyileşmelerin kısa yoldan özgür ve müreffeh bir dünya yaratacağı yaklaşımı abartılıdır. Yenilik adına yeniğin yüceltilmesi ile gelecek yaşamın mükemmel olacağı (Tatal, 2004: 59) iddialı bir varsayımdır. Zaten kısa yoldan refah içinde bir toplum olduğumuz iddiası geçerli olsaydı, bugün küresel ekonomide zengin ve fakir ülkeler arasında ağır bir eşitsizlik olmazdı ve dünya nüfusunun büyük bir bölümü hayatlarını korkunç diye tabir edebileceğimiz koşullarda yaşamazdı. Dünya Bankası tahminlerine göre günde 1 doların altında yaşamaya çalışan 1 milyardan fazla insan “aşırı yoksulluk” koşullarına maruz kalmaktadır. Yine 1,5 milyar kadar insan 1-2 doların biraz üzerinde günlük kazanç ile “ılımlı yoksullukla” mücadele etmektedir. Yani insanlığın neredeyse yarıya yakını küresel bir şirketin yönetim kurulu başkanının bir saatte kazandığından daha düşük gelirle geçinmek zorunda; ayrıca bu insanların toplam tüketimi toplam GSYİH’nin sadece yüzde 2’si (Stanford, 2019: 264). Bu istatistikler ışığında tam anlamıyla

⁴ Fordizm ile ilgili genel bir bilgi için,

Bkz: David Harvey, Postmodernliğin Durumu, Çeviren: Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları, s.147-164.

bilimsel gerçekliğe dayanmadan bir enformasyon çağı güzellemesi yapmamız yanlış olur. Fakat salt ideolojik karşıtlık düsturuyla izansız reddedişler de bizi doğruya ulaştırmaz. “Bilgi toplumu”nun ekonomik ve sosyal etkileri analiz edilip, artıları ve eksileriyle ele alınıp değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda “bilgi toplumu” kavramına ilişkin farklı yaklaşımları karşılaştırıp, bunun olumlu ve olumsuz taraflarını irdelemek uygun olacaktır.

1.1.1.Bilgi Toplumuna Farklı Yaklaşımlar ve Kapitalizme Bir Bakış

İnsanlık tarihindeki büyük dönüşümler arasında yer alan tarım ve endüstri devrimlerinden sonra, son kırk yıl içinde adına bazı yazarların enformasyon toplumu, bazılarının post-endüstriyel toplum, bazılarının da “bilgi toplumu” dedikleri yeni bir dönüşümü yaşadığımız sıkça dile getirilmeye başlandı (Bozkurt, 2000(a):69). Yaşadığımız bu yeni dönüşüm süreci ile ilgili temelde farklı görüşleri olan iki taraf bulunmaktadır.⁵ Bunlardan ilki, teknolojiyle bir bağlılığı olan ve “bilgi toplumu”nun varlığının kesinliğine inanan taraftır. Diğer tarafsa bilgi ve teknoloji çağının gelişimini kabul eden fakat bu gelişmelere “mesafeli” ve bazı konularda eleştirel yaklaşan kesimdir. Kuşkusuz her iki yaklaşıma sahip olan değerlendirmeler kendi içinde desteklenecek ve eleştirilecek noktalara sahiptir. Fakat metnimizin konuyu ele alışı ve yaklaşımı “bilgi toplumu” kavramına karşı mesafeli olan, hatta genel anlamıyla eleştirel yaklaşan bir yapıdadır.

1.1.1.1.Bilgi Toplumunu Destekleyen Kuramcılar

“Artık eski dünya bitti, bilgi toplumuna girdik, yepyeni bir sosyal düzen kuruldu, eski çatışmalar artık yok, güzel bir gelecek bizi bekliyor” diyerek bilgi toplumuna girişimizi bir Mesih edası ile ilan eden topluluk, “bilgi toplumu” kavramını destekleyen yaklaşıma sahip olanlardır. Fakat bu bakış açısı ile ilgili

⁵ Aslında konuya farklı yaklaşımı ile Andre Gorz’da bilgi toplumu kavramına farklı bakışı ile önemli kuramcılardandır. Fakat biz burada **temel iki yaklaşımı** ele alacağız. Gorz ve bilgi toplumuna yaklaşımının detayları için;

Bkz: 1-Andre Gorz, İktisadi Aklın Eleştirisi, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019.

2-Andre Gorz, Yaşadığımız Sefalet, Çeviren: Nilgün Tunal, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

derinlemesine ve bütünsel bir analiz yapmaktan uzak olan bu yaklaşım “bilgi toplumu”nu büyüteç altına alma gereğini beraberinde getirmiştir (Ansal ve Ataman, 2006: 193-194). Kavramı destekleyen yaklaşımlara göre sanayi toplumunun teknolojileri ile gerçekleştirilen maddi üretim yerine “bilgi toplumu”nda bilgisayarlara ve bilişim teknolojilerine dayalı bir üretime geçilmektedir. Toplumun ihtiyaç duyduğu her bilgi, her koşul altında gereken kişilere teknoloji sayesinde ulaştırılır. Bilginin üretime aktarılmasıyla robotların insan emeğine tercih edildiği, daha üretken ve yeniliklere açık bir sistem oluşacaktır. Bilgi yeni dönemde tüm ekonomik araçların önüne geçmiştir (Yücel, 1997: 21-25). “Bilgi toplumu” açısından en önemli meta olan bilginin kullanılmasıyla ekonomik açıdan önemli katma değer yaratılabileceği, siyasal açıdan daha çoğulcu ve demokratik sistemlerin oluşabileceği, toplumsal açıdansa iş dünyası ve sosyal hayatta köklü bir değişim yaşanacağı ön görülmektedir. “İşçisiz fabrika”, “kâğıtsız toplum”, “tele-demokrasi” gibi kavramların zamanla sosyal hayatta yer bulacağı iddiası vardır (Çelik, 1998: 55).

“Bilgi toplumu”na bu bakış açısıyla yaklaşan kesimin önemli temsilcilerinden olan MchLuhan iletişim ve enformasyon teknolojilerinin dünyayı “evresel bir köy” haline getirdiğinden bahseder (1963: 33). MchLuhan ayrıca teknolojinin yarattığı olumlu atmosferin ekonomide verimlilik artışını sağlayacağını vurgular. Enformasyonun ve iletişimin ekonomide yaratacağı verimlilikle, doğal kaynak ve toprağa en az bağımlılıkla kalkınmanın altyapısını oluşturabileceğini öne sürer (1963 38-39).

Bu topluluğun bir diğer önemli temsilcisi Bell’in geliştirdiği “sanayi sonrası toplum” kavramı, sanayi toplumunun sona erdiği, kapitalizmin temel çelişkilerinin ortadan kalktığı ve yeni bir toplum yapısının ortaya çıktığını iddia etmektedir (2012: 7-9). Artık toplumun dönüşüm geçirdiği ve çatışmadan ziyade uzlaşma toplumunun hâkim olacağı azımsanmayacak bir kesim tarafından öne sürülmektedir. Bell’in de aralarında bulunduğu bu kesim sınıfsal çatışmaların olmayacağı, refah içinde huzurlu bir toplum iddiasında bulunurlar. Sanayi toplumunda var olan mavi yakalı çalışanlar yerlerini beyaz yakalılara bırakacak, profesyonel uzmanların önderliğinde müreffeh ve bilgiye dayalı bir toplum oluşacaktır. Bu toplumda artık durdurulamaz bir bilgiye bağımlılık söz konusu olacağından burjuvazinin egemen sınıf rolünü bilim adamları ve mühendislerin başı çektiği bilgi sınıfı teknokratları alacaktır. Gücün mülkiyetten

çok bireysel vasıflara ve bilgi üretmeye geçmesi adeta bir “beyaz yakalı devrimi”ne neden olacaktır (Parlak, 2004: 96-100). Emek gücünün sermaye karşısındaki endüstriyel köleliği sona erecek, üretimde “bilgi işçileri” belirleyici konuma gelecektir (Petrol İş, 1999: 930).

“Sanayi ötesi toplum” kuramcılarının başında gelen Alvin Toffler (2008) ekonomideki gelişmeleri üç kritik döneme bölen “üçüncü dalga” adlı eseriyle teknolojinin yaratacağı büyük değişiklikleri “müjdelemektedir”. Toffler’e göre geçmişe ait bakış açıları, ideolojiler ve alışkanlıklar ne kadar değerli ve faydalı olsa da artık bambaşka bir uygarlık doğmaktadır. Bu uygarlık birbiri ile bağlantısız gibi gözükken birçok olayın aslında iç içe olduğu ve yeni fikirlere dayanan etkileyici bir fenomendir (2008: 8-9). “Bilgi toplumu” kavramına pozitif yaklaşımı olan ve kavramın destekçilerinden-pazarlamacılarından da diyebiliriz-Alvin Toffler’in “üçüncü dalga” olarak aktardığı bu fenomen, insanlık tarihinde hala devam eden ve iki büyük dönemi kapatan gelişmedir. Toffler’e göre büyük ölçüde çökmüş olan tarımsal dönem birinci dalga, etkilerini hala devam ettiren sanayi toplumu ikinci dalga, içinde bulunduğumuz yeni uygarlıksa üçüncü dalgadır. Sanayi sonrası toplum yazarlarının çoğu gibi Toffler’de ilerlemeyi teknoloji ve bilgiye bağlamaktadır (Parlak, 2004: 104-105). Bu doğrultuda üçüncü dalga toplumunun sanayileşme döneminde var olan klasikleşmiş ve standartlaşmış sosyo-ekonomik alışkanlıklarını azalttığını vurgulamaktadır. Hatta çalışanların sanayi toplumu zamanındaki gibi makinelere bağlı olmadığı, aksine “bilgi toplumu” sayesinde özgürlüklerine kavuşacakları iddiasını öne sürmektedir (Toffler, 2008: 320). “Bilgi toplumu”na geçişin enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile sağlandığı, klasik üretim faktörlerinin yanında bilginin de bir üretim faktörü olarak ön plana çıktığı belirtilmektedir. Bilginin de artık bir üretim faktörü olması neticesinde hayatlarımızı kolaylaştıran yenilikler yaşanmaya başlandığı vurgulanır. Nitekim masaüstü yayıncılığı, internetten alışveriş, sanal bankacılık vb. hizmetler de iletişim ve enformasyon teknolojilerinde var olan gelişmelerin hayatlarımızı nasıl kolaylaştırdığının örnekleridir. Geçmişte elle yazıp günler içerisinde karşı tarafa ulaşan mektuplarımız, bugün elektronik posta ile zaman ve maliyet avantajlarını topluma sunmaktadır (Öztürk, 2005: 30-36).

Üretimdeki istihdamın hızla geriye düşmesini “yönetim devrimi” diye adlandıran sanayi sonrası toplum kuramcılarında bir diğeri olan Drucker da, temel ekonomik kaynağın bilgi olduğunu ve “kapitalist ötesi bir toplum”a geçiş yapıldığını belirtir (1993: 17). Artık getirisi-para-azalan geleneksel üretim kaynakları olan emek ve toprağın terk edileceği, yeni dönemin servet kazanma kaynağı olan bilginin tercih edileceğini vurgular. Bu iddiasını; “Eski kapitalizmin süper zenginleri on dokuzuncu yüzyılın çelik krallarıydı, İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomik canlanma döneminin süper zenginleri ise bilgisayar yapımcıları, yazılım üreticileri gibilerdir, yani enformasyonu kullanmaya yönelik iş kuranlardır” şeklinde desteklemektedir (Drucker: 254-256). Aslında neredeyse iki asra yakındır sanayileşme dönemindeki teknik yenilikler devamlı ilerlemektedir. Bu süreçte kapitalizm kendi uygarlığını güçlendirerek yol almıştır. Fakat “bilgi toplumu” açısından asıl belirleyici ve yeni olanın teknolojinin yayılış hızı olduğu öne sürülmektedir. Bu hız ile coğrafya tanımayan, kültürleri aşan kapitalizmin tam olarak bir sistem halini aldığı vurgulanmaktadır (Drucker: 33). Teknoloji sayesinde zaman ve mekân kavramı tanımadan, sınırları olmadan evrende istediği yere gidebilen sermaye (Şenkal, 2015: 32), bu özellikleriyle sistem olma olgusunu açıkça gözler önüne sermektedir. Mesela merkezi Fransa’da olan dünyanın en büyük küresel sigorta şirketlerinden birisinin gelişmekte olan-veya az gelişmiş-bir ülkenin köyünde yaşayan çiftçinin traktör sigortasını yaparak oradan gelir elde etmesi, kapitalizmin yaygınlaşmasını özetlemek açısından zihin açıcı bir örnek olabilir. Teknolojinin hızında yaşanan bu gelişmeler, kapitalizmin itici güçlerinden birisi haline gelerek sistemi yeni biçimi ile hayatlarımıza sokmaktadır.

1.1.1.2. Bilgi Toplumu ve Kapitalizmin Değişimi

Teknolojik gelişmeler önlenemez hızı ile hayatlarımızı hem kolaylaştırmakta hem de toplumsal düzende yıkıcı etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler neticesinde kapitalizm dönem dönem krizlere girmiş ve sistemin devamlılığı adına kendini yenilemeye çalışmıştır. Bu yenilenme uğraşlarına rağmen temel dinamiklerine sıkı sıkıya bağlı olan kapitalizm, aslında yıllardır nasıl ayakta kaldığını bu bağlılık ile bizlere göstermektedir. Özellikle kapitalist bir ekonominin temel iki unsuru olan kâr amaçlı üretim ve ücretli emek özellikleri günümüzde hala devam ettiğinden “kapitalizmin artık yıkıldığı” (post-kapitalist), “bilginin toplumunun oluştuğu” gibi

yüzeysel iddialar gerçek olmaktan uzaktır (Stanford, 2019: 41). Bu nedenle bir dönüşümden ziyade kapitalist düzenin değişime uğradığı yaklaşımı gerçeğe daha yakındır. Elbette kapitalizm temelde olan özelliklerini korusa da görünümünü epey değiştirebilir. Bazı değerlendirmelerin günümüz kapitalizmini geçmişin sanayi devrimi sırasındaki isli, kirli kapitalizmine göre modernleştiğini öne sürmeleri de bu değişiklik vurgusundan kaynaklanır. Kuşkusuz elindeki marka kahvesi ve “özgür” çalışma ortamıyla kapitalizm, dışarıdan bayağı “yeni” görünmektedir. Bu yeni olma durumundan bahsedenler temelde üç olguya dikkat çekerler (Stanford: 44-45):

1. Gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde GSYH'nin neredeyse yüzde 70'ini hizmetler sektörünün oluşturması bunlardan ilkidir. Bu geçiş ile teknoloji sayesinde üretim maliyetlerinin düşecek, tüketicilerin gelirlerinin de kısmen artması neticesinde hizmet satın almaları artacaktır. Bu doğrultuda kapitalizm değişecek ve eski 'işçi patron' klişeleri toplumda olmayacaktır.
2. Gelişen bilgisayarlar ve internet sayesinde yeni bir ekonomi yaratıldığı iddiası da ikinci olgudur.
3. Hisse senedi piyasalarındaki gelişmeler hakkında teknoloji sayesinde haberdar olan insanlar kendileri bir yatırımcı halini alabilecek ve böylelikle 'hissedar' ekonomisi ile kapitalizm daha adil(!) bir hal alacaktır.

Bütün bu betimlemelerin çok ufak-ama gerçekten çok ufak-gerçeklik payı vardır. Ama tüm bunlar hiçbir şekilde kapitalizmin temelden değiştiği iddiasını doğrulamaz. Kapitalizm hala işleyişini kar amacı güden şirketlere ve ücret karşılığı çalışmak zorunda olanlara borçludur. Günümüzde de inanılmaz derecede eşitsizlikler ve bağımlılık ilişkileri devam etmektedir. Yani kısaca kapitalizmde çok da yeni olan bir şey yoktur (Stanford: 46).

Endüstri sonrası toplumun her anlamda yaşadığı değişim, kanımızca kapitalizmin aşağı yukarı son otuz yılda yaşadığı krizden kurtuluş için kendi rasyonalitesi ile oluşturduğu güncellenmiş bir biçimdir. Nitekim kapitalist sistemin var oluşunda ve gelişmesinde en önemli etken teknolojik gelişmenin devamlılığıdır. Hatta bu durum kapitalizmin temel yasalarındandır (Belek, 1999: 15). Zaten bugünün teknolojik gelişmeleri kapitalizm için kritik önemdedir. Enformasyon teknolojisi devrimi kapitalist sistemin temel bir yeniden yapılanma sürecinde araçsal bir öneme sahiptir (Castells, 2008: 15-16). Nasıl sanayileşme oluşumunda sırtını bir üretim

biçimi olarak kapitalizme dayamışsa, enformasyonizm de gelişmesini kapitalizmin yenilenmesine dayamıştır (Castells: 24). Aslında burada kastedilen kapitalizmin yeni formu ile teknolojik gelişmelerin ayrılmaz bir ikili olduğudur. Teknoloji ile sırt sırta olan, kendini yenileyen kapitalizm aslında güçlenmektedir. Oluşturulan bu yeni form, daha güncel sömürü ve bağımlık ilişkileriyle adaletsiz bir sosyo-ekonomik yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Özellikle enformasyon teknolojileri sayesinde sermaye-sınır tanımama özelliğini kullanarak-maliyeti daha düşük olan ülkelere giderek teknolojiyi nasıl lehine kullandığını göstermektedir (Şenkal, 2015: 9). Maliyetin daha düşük olduğu yerlere giden sermaye yeni küresel eşitsizlikler için fitili ateşlemektedir.

Kapitalizm bu yeni bir forma bürünürken bilgiyi ve teknolojiyi elinde bir sopa gibi kullanmaktadır. Bilgiyi sermaye birikiminin temeline almayı hedefleyen yeni düzen, bu yolla ekonomik gücü sermayenin elinde iyice toplayacaktır. Ekonomik gücün kapitalist düzenin en değer verdiği unsur olduğunu göz önüne alırsak, mülkiyet eşitsizliği artacak, gücü elinde bulunduran kapitalizm kendine olan bağımlılığı da artıracaktır (Fenerci, 2004: 84-87). Kuşkusuz gelişen teknolojiyle paralel ilerleyen küreselleşme olgusu da bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkin kullanımını ile kapitalizme bu konuda destek olacaktır (Yılmaz, 2013: 246). Bu destek neticesinde kapitalizm toplumun kendine bağımlılığını daha da artıracaktır. Ortaya çıkan bu varsayımlar gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkeler açısından daha acı sonuçlar verecektir. Her ne kadar küreselleşme olgusunun zamanla gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları azaltabileceği vurgulansa da, teknolojik gelişme ve artan rekabet gelişmiş ülkeler lehine işlemekte ve onları yeterli gelişmişlik düzeyine sahip olmayan ülkeler üzerinde güçlü konuma getirmektedir (Öztürk, 2005: 11). Bugün teknolojik gelişmelerin en önemli unsuru olan patentlerin yüzde 97'sinin sanayileşmiş ülkelerin elinde olması gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkın görülmesi açısından etkileyicidir (Bozkurt, 2000(b): 189). Haliyle kapitalist düzen buradan kârlı çıkmaktadır.

Bu bakış açımıza rağmen teknolojide var olan gelişmenin ve oluşan yeni sistemin toplumsal dönüşüm için başlangıç olduğunu bir nebze kabul edebiliriz. Fakat enformasyonelleşmeyi arkasına alan sistemin özgürlük yaratmaktansa toplum ve doğa üzerindeki kontrolünü arttırıp varlığını güçlendirebileceğine dair

endişelerimizi de aklımızdan çıkarmamalıyız. Tıpkı yüz yıl önce endüstri devriminin açlığı, psikolojik sıkıntıları ve fakirliği ortadan kaldıracığı şeklinde iddiaların gerçekleşmediğini aklımızdan çıkarmamız gerektiği gibi. Çünkü bahsettiğimiz bu “masal” “bilgi toplumu”nda da benzer bir tarzda hala anlatılmakta, bilginin ve teknolojinin tüm sorunları halledeceği iddiası ısrarla vurgulanmaktadır (Kazcynski, 1996: 51-53). Oysa teknolojik ilerleme toplumsal hayatı kolaylaştırma masalından daha çok, ağırlıklı olarak doğayı ve insanlığı kontrol altına alma kâbusuna dönüşmüş ve bütün insanlığı tehdit edecek bir duruma gelmiştir (Savuk, 2014: 75).

1.1.1.3. Bilgi Toplumuna Eleştirel Yaklaşım

“Bilgi toplumu” kavramına olumlu bakan kuramcılarının iddialarını özetledikten sonra kapitalizmin “değişim”ini ele aldık. Fakat teknolojiye var olan gelişmelere rağmen kapitalizmin temel unsurlarını koruduğu değerlendirmesinde bulduk. Kapitalizmin kendi rasyonalitesi içerisinde “sömürü” düzenini devam ettiren ve çokta “yeni” olmayan bir yapıda olduğunu vurguladık. Bu değerlendirmeleri yaparken “bilgi toplumu” iddiasının arkasında var olan politik ve ekonomik karabasanın sosyal hayatı ve dünyayı ne şekilde etkilediğini özetlemeye çalıştık. Tüm bu bahsettiklerimiz bizi “bilgi toplumu” kavramına karşı sorgulayıcı olmaya itti. Sorgulayıcı olmamızı gerektiren ve bizi “bilgi toplumu” kuramcılarına karşı eleştirel yaklaşmaya sevk eden temel nedenler: bilginin-teknolojinin dünya genelinde eşit dağılmaması, kapitalizmin geçerliliğini koruduğu-ve hatta yeni biçimi ile güçlendiği-ve hizmetler sektörüne istihdamın topyekûn bir geçiş sergilememesi sayılabilir. Bu doğrultuda bilgi ve teknoloji çağının gelişimini kabul eden, fakat bu gelişmelere “mesafeli” ve bazı konularda eleştirel davranan yaklaşımı bu bölümün devamında ele almamız uygun olacaktır.

“Bilgi toplumu”na geçtiğimize dair öne sürülen iddiaların aslında temeli sağlam bir zemine oturmamaktadır. Çoğu gelişmiş ülkenin hizmetler sektörü ağırlıklı ekonomiye geçişi ve bu sektör içinde görece bilgi-iletişim imkânlarını kullanımını artırmasının direkt bir toplumsal dönüşüme neden olduğu söylemi çok yüzeyseldir. Yeni bir toplumsal yapıdan ve ekonomik düzenden bahsetmek için daha derin veriler ve bulgular gereklidir. Toplumsal dönüşüm için feodal toplumdan endüstri toplumuna geçişteki gibi kökten sosyo-ekonomik dönüşümler olmalıdır. Çalışanlar açısından da önemli bir değişimin olmaması bu iddiamızı kuvvetlendirir. Her ne

kadar teknolojiye bağılı çalışan sayısı artsa da en azından tarım toplumundaki serfin köylüye, sanayi toplumundaki köylünün sanayi işçisine dönüşmesine benzer kökten bir değişim olmamıştır (Çelik, 1998: 56). Ekonomik sistem açısından da köklü değişiklikler olmamıştır. Tamamıyla bir bilgi ekonomisi olduğuna dair indirgemeci yaklaşımlar çok inandırıcı değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi teknoloji ve kapitalizm sırt sırta vermiş ve ayrılmaz bir ikilidir. Birbirlerine destek olur, yeni toplumsal düzenin nimetlerini birlikte değerlendirirler. Burada yepyeni bir ekonomik düzende güncellenen bir sistemden söz edilmesi daha uygundur. Şöyle ki sanayi toplumunun ekonomik sistemi “serbest piyasa”dır. “Bilgi toplumu”nun ekonomik sistemi ise “yenilikçi serbest piyasa”dır. Görüldüğü üzere burada iki ekonomi de özünde serbest piyasadır ve burada bir dönüşümden ziyade reform söz konusudur (Yılmaz, 1998: 154). Ayrıca üretim paradigmasında bir değişim olduğunu-hatta görece radikal bir değişim-kabul edilebilir olsa da kapitalizmin temel yasalarını koruduğu ortadadır. Önemle vurgulamalıyız ki üretimdeki enformasyonel gelişmeler sistemde bir değişim gerçekleştirirse de bu toplumun tüm katmanlarını etkileyebilecek devrim tarzı bir dönüşüm değildir (İliç, 2011: 12). Değişen, kapitalizmin işleyişindeki hız ve yoğunluğunun artmasıdır (Petrol İş, 1995: 663).

Daha önce bahsettiğimiz gibi enformasyon toplumunu destekleyen yaklaşımlar devamlı dünyanın bir bilgi sarmalına dönüştüğünü iddia ederler. Yapılan bir hesaplama göre, enformasyon ekonomisinin Amerika Birleşik Devletleri’nde toplam ulusal üretimin yüzde 46’sını ve kazanılan tüm ücret ve maaşların yüzde 50’ sinden fazlasını, yani ulusal gelirin yarısından fazlasını oluşturduğunu gösterir (Kumar, 2010: 25). Bu tarz istatistiklerle, hemen dünyanın bir enformasyon çağında olduğu düşüncesine kapılanlar vardır.⁶ Fakat ABD, Japonya, Almanya gibi dünyanın en güçlü ekonomileri hala dünyanın en güçlü sanayilerine sahip bulunmaktadır ve bu ülkelerin ekonomileri bilişim ve iletişim sektöründen ibaret değildir (Ansal ve Ataman, 2006: 199).

⁶ ‘Bilgi çağının başlangıcı için kabul edilen tarih kesin olmamakla birlikte çoğunlukla, İkinci Dünya Savaşı sonrasında denk gelen 1957 tarihinde Amerika’da beyaz yakalılardan mavi yakalılara geçmiş olduğu tarihtir’, s 31.

Bkz: Eda Çirasun (2011). Enformasyon Toplumu ve Bilgi Çağında Türkiye’nin Durumu. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kuşkusuz “bilgi toplumu” kuramcılarının ortaya koyduklarının büyük kısmını inkâr etmek cüretkârlık olacaktır. Zaten gündelik hayatımızdaki genel tecrübelerimizi değerlendirdiğimizde bu inkârın çok mantıksız olduğu ortaya çıkar. Örneğin bankalardaki otomatik veznelere, süpermarketlerdeki otomatik hesap makineleri, parasal alışverişlerin birçoğunda nakit kullanımının hemen hemen ortadan kalkması, sözlük işlemcileri ve faks makineleri, otellerde ve hava yollarında yapılan doğrudan online rezervasyonlar, dünyanın herhangi bir köşesinden uydu aracılığıyla doğrudan yapılan yayınlar. Bunların hepsi ileri sanayi ülkelerinin geneli bakımından gündelik hayatın birer gerçeğidir (Kumar, 2010: 29). Fakat inkâr edemeyeceğimiz bu olgular tüm dünya için geçerli değildir. Zaten günlük hayatın bir gerçeği olup yaşamlarımızın parçası olan teknolojik gelişmeler, genel hayat standartlarımızı yükseltse de tüm dünya için eşit dağılmamaktadır (Petrol İş, 1990: 410). Bu nedenle de “bilgi toplumu”nun varlığı öyle kesin kanıtlara dayanmamaktadır. Örneğin, nüfusun yüzde 40’ının elektriksiz olduğu ve yüzde 65’inin hiç telefon kullanmadığı bir dünyada, iletişim araçlarına erişimde korkunç küresel sınırlar ve eşitsizlikler mevcuttur. Anlamli bir biçimde Dünya Çapında Engel (World Wide Wedge burada World Wide Web-www.’nin yerine kullanılmış) başlığını koyduğu bir denemede, Peter Godling (Witthford, 2004: 222-223);

“İletişim malları ve tesislerinin işgal ettiği arazi dağlıktır, ilk bakışta zenginliğin bulutlara değen dorukları ile kasvetli sefalet vadileri gözünüze çarpar”

diyerek, tüm enformasyon teknolojilerinin ezici bir ağırlıkla gelişmiş dünyada yoğunlaştığını işaret etmiştir. Bu eşitsiz durum toplumlar arası huzursuzluklar açısından belirleyici bir rol üstlenecektir. Bir tarafta post-endüstriyel toplum kuramcılarının teknokratları, diğer tarafta görece basit işler yapan beyaz yakalıları arasındaki çatışmalar sonrası işsizlik ve adaletsizliklerin daha fazla belirginleşmesi söz konusu olacaktır (Parlak, 2004: 96). Yani ekonomik büyümeye ve gelişmeye büyük etkisi olduğu herkesçe kabul edilen bilişim ve iletişim teknolojilerinin eşitsiz bir şekilde yayıldığı açıktır. Teknolojik ilerlemeler kalkınma ve gelişmişlik açısından da eşit ve adil bir gelişme göstermemektedir. Toplumsal hayatı kolaylaştırmaktan daha çok doğayı ve insanlığı kontrol altına alıp sosyal hayata tehdit oluşturacak boyuta gelmiştir (Savuk, 2014: 75). Şöyle ki, teknolojik gelişmeler neticesinde küreselleşmenin etkisiyle dünyada kalkınma ve gelişme sorununun çözülmesi bir

tarafa daha da artacağı görünen bir gerçektir. Gelişmiş ülkelerin küresel şirketleri sayıları fazla olmasa da dünyaya yayılma becerisi bakımından oldukça başarılıdır. Bu şirketler üretim ve işbölümüne hâkim olup teknolojiyi tekellerinde tutarken üretimi çevre ülkelere kaydırıp maliyet avantajları sağlarlar (Eser, 1995: 9). “Bilgi toplumu”nun üretimdeki bu yol alışı kuşkusuz terazinin gelişmiş ülkelerin ve belli grupların lehine ağır basacağını açık göstergesidir. Zaten “bilgi toplumu” bu gelişmelerle eşitsizliklerin yoğunlaştığı bir yapı halini almaktadır (Erdut, 1998: 149). Özellikle son dönemde teknolojiye yaşanan devrim niteliğindeki gelişmeler, çok daha büyük bir ekonomik eşitsizlik ile toplumsal istikrarsızlığın bedelini (Sennett, 2007: 10) bizlere ödetmektedir. Bu değerlendirmeler sanayi devriminden beri var olan teknolojik gelişmelerin sermayenin büyümesi ve kar etmesi hususunda kilit bir rol oynadığı (Mendel, 2008) tespitlerinin haklılığını da ortaya koymaktadır.

Öte yandan teknolojiye ulaşım ve erişim imkânları da önemlidir. Dünya adeta teknolojiye erişenler ve erişmeyenler olarak “dijital bölünme” gerçeğiyle karşı karşıyadır (Ansal ve Ataman, 2006: 202). Tablo 1’de yer alan rakamlar “dijital bölünme” gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Tablo 1

Dünyada Bazı Bölgelerin İnternet Kullanım Oranı (%)

Bölge/Yıl	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Doğu Afrika	0.2	1.3	4.5	9.8	13.3	15.0	17.6
Batı Afrika	0.1	2.5	7.7	16.7	21.1	22.9	25.2
Orta Afrika	0.1	0.7	2.1	7.0	8.7	10.5	12.2
Kuzey Amerika	40.5	68.7	75.2	78.1	79.3	80.4	80.7
Latin Amerika	4.0	16.9	35.5	49.6	55.5	58.3	63.2
Doğu Asya	6.0	16.2	39.5	52.2	54.5	57.2	59.1
Batı Asya	3.6	11.1	32.4	47.5	50.7	54.2	62.4
Orta Asya	0.5	3.3	18.4	38.7	43.8	47.3	51.0
Okyanusya	35.1	47.2	57.6	64.8	65.9	67.6	68.4
Avrupa	13.1	35.2	57.7	71.1	71.3	73.7	75.9

Kaynak: Birleşmiş Milletler (2019)

<http://data.un.org/>

Tablo 1 seçili bazı bölgelerde internet kullanımı oranlarını göstermektedir. Gelişmiş bölgelerde yüzde 70 üzerinde olan oran gelişmekte olan bölgelerde yüzde 50'nin üzerindedir. Fakat gelişmemiş Afrika'da yıllar itibari ile internete erişim artsa da hala düşük seviyelerdedir. Orta ve Doğu Afrika'da yüzde 20'yi bulmayan bu oranlar “enformasyon çağı” iddiaları açısından oldukça düşündürücüdür.

Seçilmiş bazı OECD ülkelerinde evden bilgisayara erişim istatistikleri de ülkeler arası teknolojiye erişim farklılıklarını gözler önüne sermektedir.

Tablo 2

Bazı OECD Ülkelerinde Evden Bilgisayara Erişim Oranı (%)

Ülke/Yıl	2005	2008	2011	2014	2017
Almanya	-	81.8	86.9	-	92.9
Brezilya	-	24.6	42.6	50.5	60.2
Danimarka	-	85.5	90.4	-	93.1
Fransa	-	68.4	78.2	-	84.1
Kosta Rika	27.0	34.4	45.3	52.3	51.0
Kolombiya	-	13.1	23.4	44.5	-
Meksika	18.6	25.6	30.0	38.3	45.4
Türkiye	-	33.4	-	-	50.0
İsrail	62.4	71.0	78.2	81.3	78.0
İtalya	-	56.0	66.2	-	72.5
İspanya	-	62.2	70.3	-	78.4
İsviçre	76.5	81.4	84.9	90.3	-
Yunanistan	-	44.0	57.2	-	70.5

Kaynak: OECD (2019) <https://data.oecd.org/>

Teknoloji kullanımı açısından basit bir örnek olsa da evden bilgisayara erişebilenlerin oranını gösteren Tablo 2 gelişmişlik düzeylerine göre farklılıklar taşır. Almanya ve Danimarka gibi ülkelerde yüzde 90 üzerinde seyreden oran Fransa'da yüzde 85 civarı; Kosta Rika, Türkiye ve Meksika gibi görece daha az gelişmiş ülkelerde ise yüzde 50 seviyelerindedir.

Görüldüğü gibi ağırlıklı olarak güçlüler teknolojiyi kullanmak için gerekli imkân ve kaynaklara sahiptirler. Ayrıca teknolojilerin hepsi gibi enformasyon teknolojisi de bazı belirli toplumsal yapılar ve politik çıkarlar uyarınca seçilmiş ve

şekillendirilmiştir. Bu politik çıkarların en belirginini enformasyon toplumunu kapitalizmin bugünkü ihtiyaçlarına uyarlamak ve resmen bir ideoloji haline getirmek olarak belirtilebilir (Kumar, 2010: 48). Bu uyarlamanın temelinde “bilgi toplumu” iddialarıyla farklı bir şekle bürünen yeni tüketim ilişkileri vardır. Sanayi toplumu döneminde ortaya çıkan tüketim kalıbı “bilgi toplumu” ile başka bir şekle bürünmüştür. Kitle iletişim araçları, reklam uygulamaları ve pazarlama teknikleri sayesinde sınırları her gün genişleyen bir biçimde tüketici toplumu daha da geliştirilmeye çalışılmaktadır. İnsanlar üretilen ürünleri alma zorunlulukları olduğu inancıyla hareket ederler ve hayatlarının o ürünler olmadan eksik kalacağı korkusunu yaşarlar (Yılmaz, 1998: 155). Sennett bu tüketim mitini oldukça çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır (2017: 100):

“Aşırılık ve israf, kendi kendini tüketen tutkunun çatısı altında evlendiler. Eski rejimde Parisli bir kâtibin evindeki gardıroba göz atabilseydik, elde dikilmiş birkaç kadın elbisesi, belki iki erkek takımı ve kuşaktan kuşağa geçen ayakkabılardan başka bir şey bulamazdık.”

Bu çarpıcı değerlendirmeden sonra Sennet’in yaklaşımıyla bağlantılı olarak Vance Packard’ın **The Hidden Persuades** (Packard, 1957) adlı kitabında kullandığı “moda makinesi” kavramına ve **The Waste Makers** (Packard, 1960) adlı kitabında olan ve “planlı eskime” kavramına bakmak yerinde olacaktır. Moda makinesi insanların ihtiyaç duyduklarından daha fazla tüketmelerine neden olan “psikolojik pazarlama” taktiğidir. Bu taktik kitle iletişim araçları sayesinde gereğinden fazla tüketme duygusunu topluma aşılacaktır. Yeni tüketim kültürüne uyum sağlamayan kişiler “eski kafalı” olarak nitelendirilir. Bu doğrultuda tüketilmeyen şeyler dahi ihtiyaç haline gelmiş gibi gösterilerek “psikolojik pazarlama” taktiğiyle üretimin tüketim üzerindeki “nüfuz etme gücü” (Packard, 1957) sermaye lehine kullanılır. “Planlı eskime” ise, hem üretim davranışlarını değiştiren hem de tüketicinin tüketime bakış mantalitesini etkileyen bir kavramdır (Packard 1960: 53-54). Tüketiciler yeni şeyler alsın diye ürünlerin kasten dayanıksız yapılması ve ürünlerin tüketicilerin beklediği kadar uzun süre dayanmaması “planlı eskime” olarak adlandırılır (Packard, 55). Bu tespitler yeni sistemin aslında ne kadarda tüketim endeksli olduğunu gözler önüne sermektedir. “Bilgi toplumu” ile

özgürleşeceği iddia edilen dünya güçlü politik ve ekonomik çıkar sahiplerinin yönlendirmesiyle sonu gelmez bir tüketim sisteminin içine çekilmektedir.

Kuşkusuz özellikle Fordizm krizi sonrası sanayinin ekonomideki etkisinin azalarak hizmet sektörünün etkisinin artması, bilişim ve iletişim sektörünün gelişmesi söz konusu olmuştur. Fakat bu durum doğrudan bir “bilgi toplumu”na geçiş anlamına gelmez. Ayrıca bahsedilen gelişmeler dünya düzeyinde eşit dağılmamaktadır. Bu nedenle “bilgi toplumu” söylemi şu an için zayıf görünmektedir. Yaşadığımız bu değişimin kapitalist sistemin yeniden yapılanma süreci olma ihtimali yüksektir. Gelişen teknolojiye ve bilginin giderek daha fazla değer kazanmasına rağmen, kapitalist üretim ilişkilerinde ve toplum yapısında bir dönüşüm söz konusu değildir. “Bilgi toplumu”nun gelişi ile kapitalizmin temel çelişkilerinin ortadan kalkacağı iddiası, sonu gelmesi zor görünen bir hikâyedir.

1.2.YENİ BİR İŞÇİ MODELİ OLARAK BİLGİ İŞÇİLİĞİ TARTIŞMASI⁷

Teknolojinin özellikle son çeyrek yüzyıldaki ilerleyişi istihdam edilen işçi tipi açısından da farklı yaklaşımların gelişmesine neden olmuştur. Bir tarafta nitelikleri artan “özgür bilgi işçi”lerinin istihdam piyasasında artık ağırlıkta olacağını vurgulayan yaklaşımlar varken diğer tarafta ise yeni denetim mekanizmaları ve işbölümü uygulamaları ile işgücünün hala boyunduruk altında olduğunu öne süren yaklaşımlar vardır. Bir önceki başlıkta “bilgi toplumu” kavramını genel itibari ile açıkladıktan sonra konuyu ele alışı farklı olan gruplar açısından bir değerlendirme yaptık. Bu süreçte “bilgi toplumu” iddiasına karşı temkinli olunması gerektiğini gerekçelerimizle vurguladık. Teknolojinin eşit dağılmaması, kapitalizmin enformasyonu arkasına alarak kendini yeniden, güçlendirerek ilerletmesi gibi durumları belirttik. Bu başlık altında da işgücünün daha nitelikli hale gelmesi neticesinde ortaya çıktığı öne sürülen “bilgi işçisi” kavramı için bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Tıpkı “bilgi toplumu” kavramını ele alışımız gibi “bilgi işçiliği” konusunda da farklı yaklaşımları değerlendireceğiz.

⁷ Bilginin üretilmesi, işlenmesi, geliştirilmesi, kullanılması ve dağıtılması olarak tanımlanabilecek işlerde çalışan kişiler için ‘bilgi işçisi’ tabiri kullanılmaktadır.

Bkz: Ziya Erdem “Sanayi İşçisinden Bilgi İşçisine: Yeni Ekonominin Değişen İşçi Tipi”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, sayı 49 (2005), s. 542-566.

1.2.1. Bilgi İşçiliği ve Farklı Yaklaşımlar

1970 sonrası hızla gelişen teknoloji ile üretim sürecindeki esneklik, ürün çeşitliliği yaratabilme fırsatını ortaya çıkarmıştır. Bu teknolojik gelişme kitle üretiminin ana özelliği olan standartlaşmış ürünlere olan talebi daraltırken, çeşitlenmiş ürünlere olan talebi artırmıştır. Kuşkusuz bu durum kitle üretiminin önemini azaltmıştır (Selamoğlu, 1998: 10). Önemi azalan kitle üretimi sonrası ekonomide esnek uzmanlaşmaya dayalı üretimin ağırlık kazanması işgücünün profilinde de değişimi mecbur kılmıştır (Selamoğlu: 22-23). Bu doğrultuda enformasyon ve bilgi teknolojilerindeki gelişmelerin bilgiyi temel üretim faktörü yaptığı ve çalışan modeli olarak “bilgi işçisi”ni ön plana çıkardığı iddia edilir (Öztürk, 2015: 30). “Bilgi işçisi” kavramı çalışmada iletişim teknolojilerine kayış, meta üretim ekonomisinden hizmet üretim ekonomisine geçiş ve bilgi sınıfına geçiş tarzında geniş bir literatüre dayanmaktadır. Aslında işçi kavramını baş aşağı etme iddiasında olduğunu düşündüğümüz kavram, emek için zaman ve mekân unsurlarını parçalamaktadır. Artık emek eskiden olduğu gibi diğer emekçilerle aynı zamanda ve mekânda olunan bir kolektivitenin parçası değildir (Yücesan-Özdemir, 2014(a): 55). Bu parçalanmışlığa rağmen “bilgi işçisi” kavramına olumlu anlam yükleyenlerin sayısı hiç az değildir. Kısaca bilgi üreten kişi olarak nitelendirilen “bilgi işçisi” (Erdut, 2003: 13) teknolojik gelişmelerle daha çok dikkat çeken bir hale gelmiştir. Üretimde ve ekonomide, artık kol gücüne dayalı angarya yerine zihin emeğine ve haliyle bilgiye dayalı bir işçi tipi olacağı literatürde kendisine yer bulmaktadır. Sanayi üretimi döneminde var olan monoton iş, vasıfsız emek ve üretimdeki tekdüzelik gibi olumsuzlukların, istihdamda hizmetler sektörüne geçiş ile yeni bir işçi tipini yarattığı öne sürülür. Yeni ekonomi ile teknolojinin basit işleri üstlenmesi, daha dinamik bir iş süreci yaratması ve sürekli kendisini yenilemesi nedeniyle işgücünün yapısı farklı bir tarza evirildiğinden bahsedilir (Drucker, 1993; Cortada, 2011). Bilgi teknolojisindeki gelişmelerin sayesinde işin yapılış sürecinde yetkinin ağırlıklı olarak yöneticilerden işçilere devredildiği, daha bağımsız bir emek sürecine girildiği öne sürülür. Haliyle bu durumun bilgiyi kullanan işçi profilini destekleyeceği vurgulanır (Aksoy, 2012: 410). Yeni dönemde emeğin makineye tabi oluşunun değiştiği vurgusu da bu iddiaları destekler. Buna göre artık kitle üretim döneminde makinenin kullandığı, kendi emeği üzerindeki denetimini yitirmiş ve parçalanmış bir emek gücü yoktur. Yeni dönemde makinenin insan kontrolüne

girdiği, böylece emeğin zihinsel yaratıcılığı ve entelektüel kapasitesinin artacağı öne sürülür. Belek emek gücünün çok işlevli, eğitilmiş ve bağımsız olma nitelikleriyle bilgisayar teknolojilerinin nimetlerini kendi lehine çevirebileceği iddialarının bu yaklaşımlarla öne sürüldüğünü vurgulamaktadır (1999: 78-81). “Bilgi toplumu”nun önemli savunucularından Drucker da bu konuyu haliyle yüksek sesle dillendirir. Ona göre tıpkı kapitalistlerin sermayeyi verimli kullanıma yönlendirmeyi iyi bilmeleri gibi “bilgi işçileri” de bilgiyi verimli alanda kullanmayı bilenler olacaktır. Bu yeni dönemde kapitalizmden farklı olarak, çalışanların üretim olanakları ve üretim araçlarını ellerinde tutması söz konusudur. Çünkü artık temel ekonomik kaynak bilgidir. “Bilgi işçisi”nin zihninde ve yeteneklerinde taşıdığı bu ekonomik kaynak, üretime hükmeden bir çalışan ortaya çıkaracaktır (1993: 18). Fakat unutulmuş nokta, teknolojiye gelişmenin aynı zamanda profesyonellerin-bilgi işçileri-uzmanlık alanlarındaki erişilmezliği azaltmasıdır. Artık bilgiye ulaşmak isteyenler teknolojiyle beraber profesyonellerin tekellerinde tuttukları bilgiye kendileri de erişebilmektedirler. Bu durumda profesyonelin tekelinde tuttuğu bilgi avuçlarından uçmakta, profesyonellerin kendi emek süreçlerindeki denetimleri de yok olmaktadır (Saymaz, 2014: 93).

Teknolojik gelişmelerin ve yeni üretim tekniklerinin yeni çalışan tipini yaratmasındaki etki gibi istihdamın sektörel dağılımı da bu konuda etkili olmuştur. Haliyle sanayi üretiminden hizmet üretimine geçiş, istihdam açısından işgücü niteliklerinde de değişiklikler yaratmıştır. İmalat sektöründe istihdam azalırken hizmet sektöründe istihdamın artması profesyonel ve teknik personelin sayılarını ve etkileri hızla arttırmaktadır (Parlak, 2004: 98). Bu işçilerin sayılarındaki artışın, geçmişe göre bilgi ile çok daha içli dışlı olan bir işçi modelini ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Fakat bunu öne sürmekle birlikte, artık doğrudan “bilgi işçiliği”nin ön planda olduğunu iddia edemeyiz ve tüm hizmet işlerini bilgi işleri olarak genelleleyemeyiz. Kuşkusuz sanayi üretiminin kısmen zayıfladığı ve istihdamın belli oranlarda hizmetler sektörüne doğru geçtiği bir gerçektir. Bir nebze de olsa emeğin zihinsel çabaları eskiye göre ön plana çıkmaktadır. Yinede bu gelişmeler sonrası endüstriyel ekonomideki fiziksel üretim faktörlerinin yerini tamamıyla bilgiye ve bilginin ürettiği değerler olan beşerî ve entelektüel sermayeye bıraktığı (Tiryakioğlu, 2008: 5) iddiasına katılamamaktayız. Aslında bilginin emek-sermaye ilişkilerinden

ayrı bir faktörmüş gibi kavramsallaştırılması başlı başına bir sorundur. Bilginin kullanım süreci zaten kapitalist üretim ilişkilerinin var olduğu yerlerde emeğin bir sürecidir. Dolayısıyla mülkiyetin merkezi rolünü bilginin alması da söz konusu olmayacaktır (Durmaz, 2014: 92).

Ek olarak sanayi sonrası çalışan modelinin özelliklerinden bahsederken sırf teknoloji kullanım becerisi nedeniyle bu kesime haddinden fazla bir pozitif bakış sunmamaya da özen göstermeliyiz. Gelişen teknolojiler ile çalışan profilinde de değişiklikler olmuştur ve bu değişimin olumsuz yansımaları da vardır. Mesela sanayi toplumunun çevreyle uyumlu, düzenli ve istikrarlı çalışanı gitmiş; gelişigüzel davranan, gevşek ve esnek, kişiselleşmiş bir çalışan sınıfı gelişmiştir (Tüfekçi, 2011: 38). Bunu takiben bir zamanların kariyer basamaklarını işçiler için adil bir şekilde düzenleyen iş dünyası da gitmiş, “ekip çalışması ve işbirliği” lafları-uygulamada görülmediklerinden genelde lafta kalır-adı altında birbirinden kopuk görevler labirenti içerisinde çırpınan çalışan profili ortaya çıkmıştır (Sennett, 2013: 51).

Enformasyon toplumu kuramcılarına göre Fordist üretim sistemine dayanan endüstri toplumlarında, aşırı iş bölümü nedeniyle en vasıfsız işçilerin dahi kısa sürede eğitilip çalışmaları ihtimali oluyordu. Çünkü tekrara dayanan kitle üretimin rutin işleri, yüksek vasıflı işgücü ihtiyacını minimuma çekiyordu. Oysa bu yaklaşımın iddiasına göre bilgi işleri, yüksek vasıf gerektirmesi dolayısıyla, vasıflı işgücü gereksinimini zorunluluk haline getirmiştir (Bozkurt, 2000(a): 80). Bu gereksinimin, sanayi toplumlarının simgesi olarak gösterilen büyük fabrikaların, ağırlıklı olarak kullandıkları, kol gücüyle çalışan, yarı vasıflı veya vasıfsız, mavi yakalı işçiler yerini beyin gücüyle çalışan, iyi eğitilmiş, yüksek vasıflı uzmanlara bırakması sonucunu doğurduğu (Zaim, 2005: 590) öne sürülmektedir. Yani, artık sanayinin mavi yakalı işçisinin yerini, beden gücüyle değil, beyin gücüyle çalışan ve elde ettiği bilgi birikimini işini adapte ederek kullanan yeni bir işçi tipinin aldığı (Erdem, 2005: 543) “bilgi toplumu” yaklaşımçıları tarafından sıklıkla vurgulanmaktadır. Fakat gözden kaçan bir ayrıntı vardır. Bilgi iletişim teknolojilerinin ekonomide yoğun kullanımı nedeniyle istihdamda bilgiyi kullanan işçilerin sayısı artsa da bilgiyi kullanmamız için üretilen teknolojinin oluşturulmasında çalışacak imalat işçisine hala ihtiyaç vardır. Bu nedenle doğrudan sanayideki mavi yakalı işçinin istihdamdan silindiği savı oldukça aceleci bir

değerlendirme olur. Emek gücü hala özellikle teknolojinin üretiminde etkilidir (Belek, 1999: 18). Ayrıca hizmet sektörünün tamamının becerili beyaz yakalılar tarafından idare edildiği ve emeğin bağımsızlaştığı bir yapının ortaya çıktığını düşünen post-kapitalist tezler bize göre oldukça ütöpiktir. Çünkü tıpkı imalat sektöründe olduğu gibi hizmet sektöründe de çoğu görece vasıfsız, güvencesiz ve düzensiz istihdam edilen bir işçi kesimi hala ağırlıklı olarak vardır. Ek olarak ileri teknoloji kullanan işyerlerinde emek gücünün bilgisayar teknolojisi karşısında tamamen bağımlı hale gelmesi de emeğin özgürleştiği tezini sekteye uğratmaktadır. Teknolojiyi programlayan ve düzenleyenlerin üretimi gerçekleştiren emek gücü ile tamamen farklı olması bu bağımlılığın açık bir tezahürüdür (Belek: 204-205). İşçilerin kendi emekleri üzerindeki hâkimiyetlerinin bilgisayarlaşma sonucu nasıl azaldığını Sennett oldukça çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır (2012: 67):

“Fırınlara bilgisayarların girmesi, işletmedeki balevari çalışma tarzını tamamen değiştirdi. Artık fırın işçileri malzeme ya da ekmek somunlarıyla hiç bir temasa girmeden, bütün üretim sürecini, ekrandaki ikonlar aracılığıyla-örneğin fırının ısısına ve pişirme süresine göre renkleri değişen ekmek imgelerine bakarak-takip ediyor ve işçilerin pek azı ürettikleri somunları görebiliyor. İşçilerin çalışma ekranları hepimizin bildiği Windows tarzında; geçmişte hazırlanandan çok daha fazla çeşitte ekmek ekranda yer alıyor: Sadece ekrana dokunarak Rus, İtalyan veya Fransız ekmeği üretmek mümkün. Ekmek artık ekrandaki temsilden ibaret.”

Bu süreçte işçiler tamamen makinenin inisiyatifinde bir üretim sürecine mahkûm olurlar. Hatta bir arıza sonrası üretim mecburen durur ve ekmek üretemezler. Çünkü teknoloji emeklerini tahakküm altında tutarak tüm pratik bilgilerini kendi bünyesine toplamıştır. Zaten kapitalist üretim tarafından teknoloji teknik bir bilgi olmanın ötesinde işin doğasına ve anlamına bu tahakküm mekanizması ile zarar veren bir araç olarak kullanılmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2014(a): 148).

“Bilgi toplumu”nda işin yapısının da değiştiği öne sürülmektedir. Kuşkusuz işin yapısındaki değişim işçi profilini de etkilemektedir. Çünkü “bilgi toplumu”na geçiş sürecinin, emeğin özellikle zihinsel gücünü ve yaratıcılığını ön plana çıkardığı (Tiryakioğlu, 2008: 2) öne sürülür. Bu doğrultuda artık zihinsel gücün ön planda olacağı ve yeni bir işçi tipi olarak “bilgi işçisinin” önem kazanacağı özellikle bilgi

toplumu kuramcıları tarafından vurgulanmaktadır. Ayrıca yeni işlerin, imalat işleri gibi rutin olmadığı vurgulanmaktadır. Sanayi toplumun zamanında da hizmet sektöründe yer alan banka ve sigorta işlerinde işçilerin yaptıkları çalışmaların sınırlarının dahi tıpkı kitle üretimde olduğu gibi bir disiplin altındaydı. Yani dönemin hizmet sektörü çalışanları dahi yaratıcıklarını ön plana çıkarmaktan ziyade, rutin işleri talimatlara uygun yerine getirmekteydiler. Fakat yeni çalışma düzeninde işin yürütümü ile ilgili karar alma ve sorumluluk sahibi olan işçilerin, üretim sürecinin en önemli unsuru olduğu (Erdem, 2005: 550) vurgulanmaktadır. Yani, enformasyon toplumuna geçişle birlikte sanayi dönemine ait rutin, monoton, bıktırıcı, kirli ve pis işlerin tarihe karıştığı ileri sürülmekte; ayrıca bilgi üretimine dayalı bir emek süreci, fiziksel güçten çok sembolik yeteneklerin kullanımını gerektiren, çalışanlara kendilerini geliştirme fırsatı veren yüksek vasıflı bilgi işlerinin ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Parlak ve Çetin, 2007: 131). Eğer gerçekten böyle olsaydı, daha özgür ve rutinden kurtulmuş, yaratıcı bir iş ortamı sağlanmış olurdu. Fakat mevcut durumun tam olarak böyle değildir ve enformasyonel gelişmeler sonrası bazı işlerde sanayi toplumundaki rutinin, iş bölümünün ve işlerin fazla vasıf gerektirmeyişinin devam ettiği gerçeğini de önümüzde durmaktadır. Bu nedenle toplumun artık “bilgi toplumu” olduğu değerlendirmelerinin aceleci bir yaklaşım olması gibi, artık istihdamda doğrudan “bilgi işçiliği”ne geçiş olduğunu iddia etmek de acelecili olacaktır. Nitekim enformasyon toplumunun gelişimi sonucu ortaya çıkan çağrı merkezlerinde işin niteliğine baktığımızda⁸ rutinin değişmediğini ve görece fazla vasıf gerekmediğini görmekteyiz (Yücesan-Özdemir, 2014(a)). Sanayi dönemine ait işlerin rutinliğinde olduğu gibi bu işlerde de rutinité söz konusu olabilmektedir. Yani enformasyon teknolojilerinin yarattığı tüm işler rutinden kurtulmuş, vasıfları yükselten ve bilgi gerektiren işler olmak durumunda değildirler. Örneğin bankacılık sektöründe çağrı merkezlerinde iş temelde telefonla ulaşan müşterilerin bankadaki hesabı ile alakalı problemleri çözmek, bunlarla ilgili basit işlemler yapmak ve bilgi vermektir. Çağrı merkezinde görev yapan işçi yetkisi kapsamında bu sorunları çözmeye çalışmaktadır. Kuşkusuz teknolojik ilerlemeler neticesinde, giderek işin daha büyük bir kısmı çalışan tarafından yapılmaktadır. Ancak inkâr edilemeyecek

⁸ Çağrı merkezlerindeki emeğin ahvali ile ilgili detaylı ve bir o kadar da değerli bir çalışma için bakınız: Gamze Yücesan Özdemir, İnatçı Köstebek, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.

olan unsur işin hala rutin ve monoton olduğudur. Zira müşterilerle yapılan konuşmalar kanuni zorunluluklar sebebiyle sabit konuşma kalıpları şeklindedir ve genel olarak standartlaşmış hizmet sunulmaktadır. Bu haliyle çağrı merkezlerinde sunulan hizmetin, Fordist üretim yöntemiyle üretilmiş birbirinin aynı olan standartlaştırılmış mal üretiminden farkı olmadığı açıktır (Parlak ve Özçetin, 2007: 117). Yani çağrı merkezleri, tıpkı sanayileşme döneminin sembolü haline gelmiş olan dokuma tezgâhları ve otomobil fabrikaları gibi-yani Fordist üretim yerleri gibi-kapitalizmin içinde bulunduğumuz döneminin sembolüdür (Yücesan Özdemir, 2014(a): 17). Zaten işçiler kendilerine verilen ve önlerinde yazan konuşma metnini her müşteriye tekrarlamakta, bir zamandan sonra sözler ağızdan ezbere ve düşünmeden çıkmaya başlamakta, yani otomatikleşmekte ve bir refleks haline dönüşmektedir. Dolayısıyla, sanayi toplumunda üretim sürecine şekil veren aşırı işbölümü ile monoton ve rutin işlerin “bilgi toplumu”nda çağrı merkezlerinde gerçekleştirilen işleri de karakterize ettiğini söylemek mümkündür (Parlak ve Özçetin, 2007: 118). Çağrı merkezi çalışanlarının yanı sıra büro çalışanları ve sekreteryaya çalışanları da örnek olarak sunulabilir. Bürolarda işin Taylorist⁹ ilkelere göre yeniden organize edilmesiyle büro işçiliğinin alçaltılıp vasıfsızlaştırıldığı, mekanizasyon ve rasyonalizasyonun daha önce tek bir işçinin yaptığı vasıflı işleri bölüp parçaladığını, minimum düzeyde bir eğitim almış bir işçinin yapabileceği şekilde basitleştirdiğini öne sürebiliriz (Parlak, 2004: 113). Yani işlerin aynen sanayi üretim düzeninde olduğu gibi basitleştiğini, iş bölümü ile de Taylorizmin varlığına devam ettiğini öne sürebiliriz. Mimarlar, mühendis, avukat gibi profesyonel ve görece daha itibarlı mesleklerde de sermayenin rutinliğe ittiği ve işbölümüne mecbur bıraktığı çalışan gruplarındandır. Örneğin, kendi ofisini açamayan bir mimar mecburen ücretli olarak bir mimarlık ofisinde çalışacaktır. Burada var olan işbölümü nedeniyle üretim sürecinin tamamına hâkim olamayan mimar için emeğinin içinde bulunduğu durum oldukça trajiktir. Şöyle ki, bir proje yapım aşamasındayken mimarlık ofisinde çalışan mimarlar arasında paylaştırılmakta, her mimar projenin bir kısmı ile meşgul olmaktadır. Bu nedenle mimarlar hem yabancılaştırma hem de vasıfsızlaştırma süreçleri ile karşı karşıya kalmaktadır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Taylor W. Frederick, Bilimsel Yönetimin İlkeleri, Yayına Hazırlayan: Mustafa Atilla Arıcıoğlu, İstanbul, Çizgi Kitabevi, 2018.

“Bilgi toplumu”na geçtiğimiz ve vasıflı “bilgi işçi”lerinin ön planda olacağı iddialarının başka bir dayanağı da “sürekli eğitim” sloganıdır. Emek artık işgücünün fiziksel kapasitesinin yanında zihinsel potansiyelini de ifade etmektedir. Artık zihinsel kapasitesini zorlayan, günün koşulları için gereken bilgi ve becerilere sahip olan, yaratıcı, girişimci ve katılımcı bireyler işgücü piyasasının beklentileri olarak özetlenebilir. Bu niteliklere haiz işgücünün bilgi ve becerilerini güncellemesi ve geliştirmesi için sürekli ve hizmet içi eğitim olanakları yaratmak gerekir (Fenerci, 2004: 86-87). Enformasyon teknolojilerinin gelişimi ile birlikte endüstri toplumundaki gibi bir kez öğrendikten sonra yaşam boyu yapılan işlerin ortadan kalkmaya başladığı, işlerin sürekliliğini yitirdiği vurgulanmaktadır. İşlerin sürekliliğini yitirmesine paralel olarak, çalışanların yaşamları boyunca yeni işlere uygun yeni hünerler kazanma ihtiyacı hissetmeye başladıkları belirtilmektedir. Bu anlayışa göre eğitim yaşam boyu gerçekleştirilen bir eylem haline gelmektedir. Yetişkinlerin eğitimi de en az gençlerin eğitimi kadar öncelikli hale gelmiştir. Dolayısıyla “öğrenmeyi öğrenmek” büyük önem kazanmıştır (Bozkurt, 2000(a): 73). Eğitimin yaşam boyu gerçekleşen bir eylem haline gelmesi sürekli kendini yenileyen, geliştiren ve değişime ayak uyduran çalışan modelini gerekli kılmaktadır. Süratle değişen teknolojik gelişmeler karşısında elde edilen bilgi ve becerilerin kısa sürede eskidiği ve geçerliliğini kaybettiği görünmekte, bundan dolayı “bilgi işçisi”nin kendini sürekli olarak yenilemesi gerekmektedir (Zaim, 2005: 595). Makinenin gerisine düşmeme zorunluluğu tarafından yönlendirilen birey, sürekli yeni beceriler öğrenerek “bilgi temellerini” durmadan değiştirmesi ideali ile yönlendirilir (Sennett, 2017: 38). Bu ideal çerçevesinde “sürekli eğitim” sloganı kapitalizmin değirmenine su taşımaktadır. Bu sloganla çalışanlara sürekli kendilerini geliştirmeleri söylenirken, iş bulamamaları durumunda eksikliğin kendilerinden kaynaklandığı iddiası ile adeta “ideolojik bir virüs” enjekte edilmektedir. Bu virüs ile artık geçmişte göreceli de olsa var olan “iş güvencesi”¹⁰ kavramının yerini “istihdam edilebilirlik”¹¹ almaya

¹⁰ Mustafa Kılıçoğlu <https://www.anayasa.gov.tr/media/3628/kilicoglucalismahakki.pdf>

¹¹ Çeşitli “istihdam edilebilirlik tanımları için bakınız: Rothwel Andrew ve Arnold John, Self-perceived Employability: Development and Validation of a Scale, 2007.

https://www.researchgate.net/publication/235267881_Selfperceived_employability_Development_and_validation_of_a_scale

başlamıştır. Artık çalışanların iş için gerekli bilgiye ve beceriye sahip olması ve devamlı bu bilgileri güncellemeleri talebi işgücü piyasasında ön plandadır. Bu talep biraz önce bahsettiğimiz “sürekli eğitim” kavramı ile desteklenmektedir. İş güvencesi ikinci plana atılırken emek kesiminden kendilerini sürekli güncellemeleri talebi-hatta baskısı-sermaye tarafından bir koz olarak kullanılmaktadır.

Yeni teknolojiler ve gelişmelere ayak uydurmak için kuşkusuz sürekli eğitim çalışanlar açısından gereklidir-aslında sistem bunu ideal haline getirerek zorunluya çevirmiştir-. Bu gereklilik neticesinde beyaz yakalılar, yakalarını sürekli kolalamalı, “daha beyaz” yapmalıdırlar (Bora vd., 2012: 19). Çünkü kapitalizm yarattığı solgun sosyo-ekonomik yapıyı göstermelik işilti ve temizliklerle pazarlamaktadır.

1.2.2.Bilgi İşçilerin İstihdamdaki Durumları

“Bilgi işçisi” olarak adlandırılan kesim ağırlıklı olarak beyaz yakalı çalışanların oluşturduğu bir alt kümedir. Beyaz yakalıların da kendi içindeki çeşitli formları vardır. Bu formlar homojenlikten uzak hizmet sektörü açısından daha detaylı incelenmelidir. Öngen bu detaylandırmayı şu şekilde yapar (1996: 197):

- 1- Sermaye birikim süreci ile ilgili yönetsel kararların alınmasına katılan ve yüksek ücret alan bir azınlık (üst düzey yöneticiler ve profesyoneller)
- 2- Gelir düzeyi görece olarak yüksek olan ve emek ile sermaye arasındaki ara kademelerde bulunan orta düzey yöneticiler veya denetleyiciler
- 3- İş ve emek süreçleri üzerinde fazla denetleme gücüne sahip bulunmayan, çoğu kol işçisinden bile daha düşük ücret alan büro işçileri.

Daha öncede belirttiğimiz gibi yeni ekonomik düzende teknolojik gelişmelerin istihdam ve işgücü açısından yarattığı atmosfer oldukça karamsardır. Özellikle Öngen’in belirttiği gruplar içerisinde son sırada yer alan işçiler, hizmetler sektöründeki istihdam artışının temel nedenini oluşturmaktadır. Bu nedenle “bilgi işçisi” kavramının çok kestirme bir tespitle önümüze konulduğu düşünmekteyiz. “Bilgi toplumu”nda sayısı az, görece yüksek ücret alan ve vasıflı olan bir azınlık yüksek gelirler ile tatmin edilmekte; düzensiz istihdam biçimlerine mahkûm edilmiş beyaz yakalıların yeni düzenin cefasını çekmektedir. (Şit ve Şit, 2016: 46). Öngen bu durumu şöyle açıklamaktadır (1996: 143);

“Emek piyasasındaki bu bölünme bir yanda iyi ücret alan ve belli güvencelerle donanmış küçük bir işçi azınlığı geliştirmekte öte yanda niteliksiz veya yarı nitelikli ve hiçbir güvenceye sahip olmayan geniş bir kesim giderek büyümektedir.”

Beyaz yakalıların işlerin yürütümü noktasındaki yetki farklılıkları Öngen’in bahsettiği emek piyasası bölünmesini vurgusunu destekler niteliktedir. İşler ve onları gerçekleştiren üç beyaz yakalı tipolojisi vardır ve bunların hem ücret yelpazeleri hem de kendi emekleri üzerindeki denetim güçleri farklılıklar göstermektedir. Bunlar

- 1- Karar alıcılar, son karar alanlar
- 2- Katılımcılar, karar alma süreçlerine katılanlar
- 3- Yalnızca kararları uygulayanlar, icracılar (Castells, 2008: 329) olarak sıralanabilir.

İstihdam içinde yükselen bir “bilgi işçisi” topluluğundan bahsetmek bu sıralama sonrası oldukça zordur. Emek genel itibari ile proleterleşen¹² icracıların artışı neticesinde, düşük ücret ve güvencesiz istihdam biçimlerine maruz kalmaktadır. Bu gelişmeler azınlık yönetici sınıfı ile “beyaz yakalarından başka kaybedecek bir şeyi olmayan” icracılar arasındaki uçurumu artıracaktır.

Gördüğümüz gibi teknolojik gelişmelerin işgücün niteliğinde ve istihdam da yarattığı değişimler emek piyasasında çalışanlar aleyhine gelişmektedir (Kocabaş, 2004: 35). Kapitalizmin toplum ve doğa üzerindeki baskısını artırması gibi, sermaye de emek üzerinde yeni iş organizasyonları ve üretim tarzları ile tahakkümünü

¹² Emeğin önemli bir kısmının niteliksizleşmesi ve sermayeye olan bağımlılığının artması.

Ayrıntılı bilgi için bakınız: 1- Harry Braverman. Emek ve Tekelci Sermaye, Çeviren: Çiğdem Çıdamlı,, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.

2-Orkun Saip Durmaz, Türkiye’de Öğretmen Olmak Emek Süreci ve Yeniden Proleterleşme, Ankara: Notabene Yayınları, 2014.

3-Kasım Akbaş, Avukatlık Mesleğinin Ekonomi Politikası, Ankara: Notabene yayınları, 2011.

4- Çağla Ünlütürk Ulutaş, Türkiye’de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü, Ankara: Notabene Yayınları, 2011.

artırmaktadır. Teknolojideki gelişmeleri “kıvrak” şekilde kullanma becerisine sahip olan sermaye, bu yeni biçimle işsizliği ve uluslararası adaletsizliği artırmaktadır (Belek, 1999: 259).

Özellikle “bilgi toplumu” kuramcıları tarafından olumlu algı ile ve bilimsellikten uzak tespitlerle anlatılan “bilgi işçisi” kavramının sorgulanmaya muhtaç olduğunu belirttik. Ayrıca beyaz yakalılarının homojen olmayan istihdam durumlarını ele aldık. Ek olarak hizmet sektörü ve “bilgi işçisi” kavramlarının istihdam içindeki ağırlıklarına bakmamızda uygun olacaktır.

“Bilgi işçileri”nin istihdam içerisinde gerçekten önemli noktalara ulaşip ulaşmadığına, özellikle “bilgi toplumu” iddiasının merkezine oturturulan ülke olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) açısından bakmak belirleyici olacaktır. ABD 2005 yılından 2018 yılına kadar geçen sürede hizmet sektörü için 15 milyona yakın istihdam yaratmıştır. Aynı dönem içerisinde tam zamanlı çalışanların sayısı 646 bin azalırken yarı zamanlı (part time) istihdam edilenlerin sayısı 9 milyondan fazla artmıştır (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı[OECD], 2019). Görüldüğü üzere ağırlıklı olarak atipik istihdam tarzlarından biri olan yarı zamanlı çalışma biçiminde istihdam artışı yaşanmıştır. Bu nedenle Kumar’ın yaptığı şu tespitler akla yatkın gelmektedir (2010: 41):

“Örneğin son yirmi yıl içerisinde iş sayısındaki artış bilgi sektöründen değil, vasıf ve bilgi kapsamının kayda değer ölçüde yüksek olmadığı üçüncül ekonominin- hizmet ekonomisi- aşağı düzeylerinden gelmiştir. Tipik yeni işçiler, fast-food restoranları dâhil olmak üzere ‘yiyecek içecek’ kuruluşlarında çalışanlardı. Sağlık hizmetleri’ temelde hemşireler ve özel hastanelerdeki yardımcı personel ve evlerde çalışan özel hemşirelerden oluşuyordu. Ofis işlerindeyse temelde veri işlemeyle, kopyalama ve enformasyon ulaştırma ile uğraşan rutin enformasyon işçileri yer alıyordu.”

Bu düşündürücü değerlendirme sonrası dünya genelinde istihdam edilenlerin mesleki olarak ele alındıkları Tablo 3 ile “bilgi işçileri”nin durumunu ele alacağız. Dünya genelinde mesleklere göre istihdamın nasıl dağıldığına bakarak yeni işçi modelinin iddia edildiği gibi ortaya çıkıp çıkmadığını görebiliriz.

Tablo 3**Dünyada İstihdamın Meslekler Göre Dağılımı (%)**

	Yöneticiler	Profesyoneller	*Teknisyen	Sekreteryaya	Hizmet-Satış	**Tarım	Esnaf ve Zanaat	Montaj-Makine Operatör
1991	3.2	5.3	5.5	5	10.2	50.1	12.3	8.4
1992	3.2	5.3	5.6	5	10.4	49.8	12.3	8.4
1993	3.3	5.4	5.6	5	10.6	49.4	12.3	8.4
1994	3.3	5.5	5.7	5	10.8	49	12.3	8.5
1995	3.4	5.5	5.7	5	11	48.5	12.4	8.5
1996	3.4	5.7	5.8	5	11.1	48	12.5	8.5
1997	3.5	5.8	5.8	5	11.4	47.7	12.5	8.4
1998	3.5	5.9	5.9	5	11.6	47.3	12.4	8.4
1999	3.5	6	6	4.9	11.7	46.9	12.4	8.4
2000	3.6	6.2	6	5	12	46.3	12.5	8.4
2001	3.6	6.3	6.1	4.9	12.3	45.9	12.5	8.4
2002	3.7	6.4	6.2	4.9	12.6	45.4	12.4	8.4
2003	3.8	6.6	6.2	4.9	12.9	44.9	12.4	8.4
2004	3.8	6.7	6.2	4.9	13.1	44.3	12.6	8.4
2005	3.8	6.8	6.3	4.9	13.3	43.7	12.7	8.5
2006	3.9	7	6.4	4.9	13.4	43.2	12.7	8.5
2007	4	7.2	6.5	5	13.5	42.6	12.8	8.4
2008	4	7.4	6.6	5	13.6	42.4	12.7	8.3
2009	4.1	7.6	6.7	5	13.8	42.2	12.5	8.1
2010	4.1	7.8	6.7	5	13.9	41.8	12.5	8.1
2011	4.3	7.9	6.7	5	14.2	41.1	12.6	8.3
2012	4.5	8.1	6.7	5	14.4	40.3	12.6	8.3
2013	4.5	8.3	6.8	5	14.7	39.8	12.6	8.3
2014	4.6	8.5	6.8	5	14.9	39.3	12.5	8.3
2015	4.7	8.8	7	5	15.1	38.9	12.4	8.2
2016	4.7	9	7	5	15.4	38.4	12.3	8.2
2017	4.7	9.1	7.1	5	15.7	37.9	12.3	8.1
2018	4.8	9.3	7.2	5	15.9	37.5	12.3	8
2019	4.8	9.5	7.3	5	16.2	37.1	12.3	7.9

Kaynak: ILO, <https://ilostat.ilo.org/>

*Teknisyenler ve profesyonel uzmanlar

**Kalifiye tarım, orman, balıkçılık işleri ile nitelik gerektirmeyen işler

Tablo 3'te görüldüğü gibi yirmi beş yılı aşan süreçte dünya genelinde “bilgi işçisi” açısından bir patlama yaşanmamıştır. Devamlı bilgi çağına girildiği ve işlerin artık “bilgi işçileri” aracılığı ile yürütüleceği yaklaşımlarının bilimsel temelden uzak olduğu düşünülebilir. Nitelik gerektirmeyen ve tarım ile alakalı işler bakımından

istihdamın hala neredeyse dünya toplamında yüzde 40'a yakın olması bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Bilgi-işlem personellerini ve entelektüel emek mensuplarını dâhil edebileceğimiz profesyoneller grubunda neredeyse iki katına yakın bir artış söz konusudur. Fakat salt bu artış nedeniyle “bilgi toplumu ve bilgi işçiliği” kavramları doğrulanamaz. Çünkü bunun yanında hizmet-satış işlerinde de gayretli bir artış olmuştur. Kısaca tarımın istihdamda hala bu kadar yoğun olduğu bir dünyada -giderek azalsa da-sorgulamasız bir “bilgi toplumu” iddiası bizi yanlış sonuca götürecektir. Ek olarak “düşük gelirli” ve “yüksek gelirli” ülkeler açısından buldukları sınıflamaya göre istihdamın mesleklere göre dağılımında farklılıklar olacağını unutmamalıyız. Örneğin düşük gelirli ülkelerde tarımda istihdam edilenler 1991 yılında yüzde 74,1'ken bu oran yüksek gelirli ülkelerde 14,3 bandındadır. Yüksek gelirli ülkelerin 1991 yılında hizmet ve satış alanında istihdam ettiği işgücünün oranı yüzde 16,8'ken düşük gelirli ülkeler 2019 yılında dahi bu orana ulaşamamıştır (yüzde 12,2). Yine 2019 yılında düşük gelirli ülkelerde istihdam içerisindeki profesyonellerin oranı yüzde 2,8'ken yüksek gelirli ülkelerde bu oran yüzde 19,4'tür. 2019 yılında düşük gelirli ülkelerin tarım istihdamı neredeyse yüzde 70 olmuşken yüksek gelirli ülkelerde bu oran yüzde 11,7'dir (ILO, 2019). Yani yukarıda bahsettiğimiz gibi ülke gruplarına ve bölgesel gelişmişlik durumlarına göre istatistikîler farklılık gösterir. Tablo 3'te dünyada istihdamın mesleki durumuna bakılmasındaki gaye “bilgi toplumu” yaklaşımçıların değerlendirmelerini “dünya geneli” olarak ele almalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlara göre dünya bir bilgi dünyası halini almış, istihdamda ise “bilgi işçi”lerinin hâkimiyeti neredeyse kesinliğe ulaşmıştır.

Yeni çalışan modelinin “bilgi işçileri” olduğu söylemi çok indirgemeci bir yaklaşım olarak görünmektedir. Kuşkusuz bilgi-iletişim sektörü gelişmekte ve buna paralel olarak bu sektörde istihdam artmakta, bu durumda iş yaparken bilgiyi kullanan işçi sayısı artmaktadır. Fakat imalattan kopuş ile hizmetler sektörüne geçilmesi nedeniyle hizmet sektöründeki tüm işleri bilgi işleri, bu sektörde çalışanları da bilgi işçileri olarak adlandırmak aceleci bir tutum olacaktır. Hizmet sektörü kavramı homojenlikten uzak bir yapı teşkil ettiğinden bu hususta dikkatli olunmalıdır. Mesela hizmet işlerinde yaratılan işlerin büyük çoğunluğunun “beyaz yakalı” olmayan kadınlar tarafından yapılan rutin ve monoton “beyaz bluzlu” işler

olduğu (Parlak, 2004: 118) gerçeği akıldan çıkarılmamalıdır. Yani bilgi toplumunda, çalışanların büyük çoğunluğunun bu sektörde istihdam edilmesi ilkesini gerçekteşiren bir toplum henüz yoktur. Her ne kadar ABD ve Japonya gibi ülkelerde toplam işgücünün yüzde 70'inin hizmet ve bilgi sektöründe çalıştığı yönünde görüşler varsa da gerçek böyle değildir. Hizmet sektörü ile bilgi sektörü arasında bir ayırım yapılırsa, bu sektörün sayısal olarak daha ağır bastığı görülecektir (Ak. Çelik, 1998: 56). Zaten "bilgi toplumu" yaklaşımları açısından ülkeler söz konusu olduğunda öncelikli örnek olan ABD'de dahi işgücünde doğrudan bir "bilgi işçi"liğine geçiş yoktur. ABD Çalışma İlişkileri Masası¹³ istatistiklerinde "bilgisayarla yapılan meslekleri"nin oranına bakıldığında "bilgi işçisi" kavramının sorgulanmasını gerektiği açıkça ortaya çıkmaktadır. 2018 yılında ABD'de "bilgisayarla yapılan meslekler"in istihdamın içerisinde oranı yüzde 0,5'dir (U.S Bureau of Labour Statistic[Birleşik Devletler Çalışma İstatistikleri Masası], 2019). Yani enformasyonun, ekonominin işleyişi ve toplumun örgütlenmesinin kilit bir parçası olması, işlerin büyük bölümünün bilgi-işlem sektöründe olduğu ya da olacağı anlamına gelmez. Castells'in de belirttiği üzere bilgi-işlem sektöründe istihdam yönündeki ilerleme, hizmet sektöründe istihdam yönündeki ilerlemeye kıyasla çok daha yavaştır ve çok daha düşük düzeydedir (2008: 288). Kuşkusuz bilgi sektörü bilgisayar kullanımı ve bilgi işlem sektörü ile sınırlı değildir, fakat enformasyon teknolojilerinin en yoğun kullanıldığı alan olması nedeniyle bahsedilen durum dikkate değerdir. Özetle istihdamda sektörel olarak hizmetler sektörünün artması ve teknolojideki gelişmeler işgücünün bilgi temeline yerleşmesi gibi bir durum doğurmamıştır.

¹³ Bkz: <https://www.bls.gov/home.htm>

İKİNCİ BÖLÜM

2.ENFORMASYON, İSTİHDAM VE VASIF

Özellikle 1990'ların sonlarından beri bilgi işleminde yaşanan gelişmeler toplumsal hayat üzerinde olumlu etkiler yarattığı kadar olumsuzluklar da yaratmaktadır. Teknolojideki ve bilimdeki gelişmeler sonrası istihdamın yapısında yaşanan köklü değişimler, insan hayatında oldukça önemli bir yer tutan ve emeğin önemli bir özelliği olan vasıf konusunu da oldukça derinden etkilemektedir. Bu doğrultuda emeğin vasıfların teknolojinin etkisi ile nasıl bir hal alacağı ve işgücü piyasasında yaşanan değişimlerin nasıl olacağı hususları tartışmalı ve bir o kadar da dikkat çekicidir. Bazı yaklaşımlar istihdamın artık daha müreffeh bir yol sergileyeceği, esneklik adı altında “özgür” işgücü piyasasının bilgi çağında doğacağı vaat edilmektedir. Bu yaklaşım otomasyon ve bilimsel-teknik devrim neticesinde oluşan yeni işgücünün-modern çalışmanın-daha yüksek eğitim ve öğretimin yanı sıra, daha yüksek zihinsel çaba ve genel olarak daha fazla zekâyâ sahip olacağını vurgulamaktadır. Bu sürece eleştirel yaklaşanlar ise yeni ve düzensiz istihdam biçimleri ile artık sermayenin emeği yeni bir tahakküm altına aldığını vurgulamaktadır. Ek olarak emeğinin parçalanmışlık ile daha az vasıf ve eğitim ihtiyacı olduğu, içinde bulunduğu koşulların her anlamda kasvetli bir hal aldığı belirtilmektedir (Braverman, 2008: 37-38). “Bilgi işçiliği”nin vasıfların artması bakımından itici bir güç olacağı iddia edilmektedir. “Bilgi toplumu” kuramcıları bu kavramı da dillerinden düşürmemekte, buradan bir vasıf güzellemesi çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu doğrultuda nitelikleri sürekli artan yeni bir işgücü hayali pazarlanmaktadır (MchLuhan 1963, Drucker, 1993, Toffler 2008, Cortado, 2011). Fakat yeni işgücünde vasıfların devamlı artacağı yönündeki iddialara karşı hoşnutsuz ve niteliksiz bir emek sürecinin başlayacağı görüşü de ağır basmaktadır. Emeğin teknolojideki gelişmeler ile sermaye tarafından daha denetlenebilir hale geldiği ve artan işbölümü ile vasıflarından koparıldığı vurgusu yapılmaktadır (Braverman, 2008, Yücesan Özdemir 2014, Durmaz 2014). Bu doğrultuda öncelikle “bilgi toplumu”nun istihdamda yarattığı etkiler incelenmeye çalışılacak

daha sonra da vasıf kavramını ve vasıf kavramına ait bakış açılarını ele almamız uygun olacaktır.

2.1.ENFORMASYONUN KISKACINDAKİ İSTİHDAMIN DURUMU

Yeni teknolojik gelişmeler istihdamın sektörel dağılımında, emeğin kritik unsurlarından olan vasıf kavramında ve işgücünün istihdam ediliş tarzlarında değişikliklere neden olmuştur. Artık istihdamın hizmetler sektörüne geçiş yaptığı ve işçilerin daha “özgür” çalışma hayatına sahip olacakları öne sürülmektedir. Bunun tam tersi olarak istihdamın sektörel bakımdan tüm dünyada eşit bir şekilde hizmetler sektörüne geçmediği ve yeni denetim tarzları ile işgücünün daha baskıcı bir çalışma ortamına mahkûm edildiği görüşleri de vardır. Ayrıca teknoloji sonrası emeğin niteliklerinde artış olacağı yaklaşımlarının yanında emeğin enformasyondaki gelişmelerle vasıfsızlaşma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu görüşleri de mevcuttur.

2.1.1.Bilgi Toplumu İle İstihdamın Yapısında Farklılaşma; Özgürleşen Bir İstihdam mı Yeni Bir Tahakküm Yapısı mı?

Uygarlık tarihi boyunca tarımsal faaliyet, maddi üretim ve hizmet olmak üzere çalışmanın üç temel türü oldu. Köylü toprağından koparılıp tarımsal çalışmanın alanı giderek daralırken zanaatçı atölyesinden çıkarılıp-derinleşen işbölümü ile-denetim altına alınarak manüfaktürde bir araya toplandı. Hizmet faaliyetleri ise zamanla çeşitli formlara genişleyerek toplumsallaştırıldı (Koçak, 2015). Üç asır önce tarlasını ekip biçen çiftçileri gören biri tarlaların boşalacağına ve insanların hayatlarını sürdürmek için emek güçlerini para karşılığı kiraladıkları fabrikalara doluşacaklarına inanmazdı. İnsanların doluştuğı fabrikaların zamanla sadece depo olarak kullanılacağına ya da ev haline getirileceğine ise asla inanmazdı (Toffler, 2008: 247). Fakat inansa da inanmasa da toplumdaki değişim ve dönüşümler bunları gerçekleştirdi ve gerçekleştirmeye devam etmekte. Bu değişimler yalnızca sosyal hayatta farklılaşmalar getirmeyip, ekonomik hayatı da derinden etkiledi. İstihdam, işgücü ve çalışma hayatı kritik değişimlere maruz kaldı. Yeni üretim sistemi neticesinde istihdamın ve haliyle ona bağlı olan çalışmanın yaşadığı değişim evreleri kuşkusuz teknolojik gelişmelerden fazlaca etkilenmiştir. Aslında “bilgi toplumu”nun istihdam üzerindeki etkisini hesaplamak zor olsa da (Şenkal, 2015: 134) sosyo-ekonomik hayatı değiştiren gelişmeleri gözden kaçırmamaktadır. Bu gelişmelerden en

belirleyici olanı küreselleşme ve hızlanan teknolojidir. Teknolojik gelişmeler, toplumsal ve ekonomik yaşamın birçok alanına sirayet ettiği için istihdamın yapısını da etkilemektedir. Yeni dönemde istihdamda düşük vasıflı işçi talebinin azalıp yüksek vasıflı işçi talebinin yükselmesi, “bilgi toplumu”na geçiş sürecinde teknolojideki gelişmelerin işgücü talebi açısından nasıl bir yol izlediği hususunda bilgi vermektedir (Selamoğlu, 2002: 34-36). Enformasyonda yaşanan gelişmeler istihdamda nitelikli işgücü talebinin öne çıkmasının yanında, hem istihdamın sektörel olarak farklılaşmasına (sanayiden hizmetler ve bilgi-işlem sektörüne geçiş şeklinde), hem de tipik istihdam şekillerinden atipik istihdam şekillerine doğru bir geçişe neden olmaktadır. Bu geçiş, kapitalizmin kendini yeniden üreterek toplum ve özellikle emek üzerinde denetim unsurunu daha da artıracığı veya daha özgürleştirici bir yapı yaratacağı iddiaları ile ilgili bakış açıları içerir. Bu yaklaşımlardan ilkinde göre kapitalist üretim, sisteminin denetim mantığını¹⁴ güçlendiren bir yapı oluşturmaktadır. Teknolojideki gelişmelerle emek sürecini üzerindeki baskısını artıran yeni sistem, avuçlarında tuttuğu emeği biraz daha sıkıya başlamıştır (Yücesan-Özdemir, 2010: 37-38).

Teknolojideki gelişmelerin yeni denetim mekanizmaları yaratmayıp özgürleştirici bir istihdam yaratacağını düşünenlerin genel bakış açısı tam tersidir (MchLuhan 1963; Drucker 1993; Toffler 2008; Bell 2012). Bu düşünce içinde olanların başında “bilgi toplumu” kuramcılarında Bell vardır. **Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi** isimli eserinde Bell, enformasyon toplumu olarak belirttiği yeni düzende emek ve sermaye arasındaki ilişkilerin belirleyiciliğini yitirdiğini öne sürer. Ek olarak “bilgi toplumu”nda toplam istihdamda payı yükselen beyaz yakalılar için daha iyi bir çalışma ortamı oluşacağını ve bu ortam sayesinde çalışanların kendi

¹⁴ Bu denetim mantığını ve üretimdeki merkezleşmenin boyutlarını Hart ve Negri oldukça açıklayıcı bir şekilde ele almışlardır.

Bkz: M.Hart ve A. Negri, İmparatorluk, Çeviren Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003, s. 306-309

Üretimin enformatikleşmesi ve maddi olmayan emeğin artan önemi sermayeyi mekân ve pazarlık kısıtlamalarından kurtarmaya elverişlidir. Sermaye mekânını küresel ağın bir başka noktasına taşıyarak-veya bunu silah gibi kullanarak-avantaj sağlar. Ekonominin post-modernleşmesi ya da enformatikleşmesine özgü olan üretici süreçlerin ve mekânların merkezleşmesi ve küresel dağılımı, üretim üzerindeki denetimin aynı oranda merkezleşmesini kışkırtır. Üretimin merkezkaç kuvveti denetimin merkezleşme eğilimi ile dengelenir. Eskinin sanayi kentlerindeki merkezleşme mantığı kendisini teknoloji sonrası finans kentlerinde-kontrol merkezi kentler-bir merkezleşmeye itmiştir.

emek sürecine daha hâkim bir hale geleceklerini iddia eder (Durmaz, 2014: 96). Emek sürecinde işgücünün üzerindeki denetimin azaldığını iddia eden Castells de olaya dolaylı çalışma ve doğrudan çalışma açısından bakar. Ürünün tüketiciye ulaşmadan önceki tüm süreçlerine hâkim olan işçiyi (çiplerin denenmesi sürecinde veya sigorta poliçelerinin hazırlanması gibi süreçlerde çalışanlar olabilir) enformasyon teknolojilerinin daha yetkili kıldığını, doğrudan çalışmanın otomatikleştirilmesi ile dolaylı çalışmaya kaymadığını ileri sürer (2008: 327-328).

Aslında emeğin ekonomik getirideki azalan payı ile ilgili tablomuz, istihdamda artık daha iyi bir çalışma ortamı olacağı ve emeğin sermaye tahakkümünden kurtulacağı vurgusuna temkinli yaklaşılması gerektiğini gözler önüne serer. Bu tablo, koşulları daha makul ve iyi olan bir çalışma hayatına girildiği iddialarının geçersizliğini emeğin ekonomiden aldığı paydaki düşüşle açıklamamıza yardımcı olur. Emeğin üzerinde artan denetim sömürüyü artırmakta ve emeğin ekonomideki pastadan aldığı pay yıllar geçtikçe azalmaktadır. Bu doğrultuda “bilgi toplumu” iddialarında emeğin getirisinin ne duruma geldiğini görmemiz açısından Tablo 4 yol gösterici olacaktır.

Tablo 4

**Bazı OECD Ülkelerinde, Cari Faktör Maliyetine Göre Hesaplanmış
GSYİH İçinde Emek Geliri Paylarının Değişimi (%)**

Ülkeler	KD1 E1980-E1990	KD2 E1990-E2000	KD3 E2000-E2008	Değişim (3-1)
Avusturya	75.66	70.74	65.20	-10.46
Belçika	70.63	70.74	69.16	-1.47
Fransa	71.44	66.88	65.91	-5.53
Almanya	67.11	66.04	63.34	-3.77
Yunanistan(a)	67.26	62.00	60.60	-6.66
İrlanda	67.26	60.90	55.72	-14.61
İtalya	68.74	67.21	65.57	-3.14
Japonya(a)	72.38	70.47	65.75	-6.64
Hollanda	68.74	67.21	65.57	-3.17

Portekiz	65.73	70.60	71.10	5.37
İspanya	68.32	66.13	62.41	-5.91
İsveç	71.65	67.04	69.16	-2.48
İngiltere	72.79	71.99	70.67	-2.12
ABD	68.20	67.12	65.79	-2.41

Kaynak: Hein, (2010), s.53 ‘ten Aktaran Bocutoğlu (2013).

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 2(4), 8-27

1. KD1, KD2 ve KD3, sırasıyla Konjonktür Dalgası, 1, 2 ve 3 anlamına gelmektedir.
2. E1980, Erken 1980 demektir. Diğer E’ ler de aynı mantıkla okunmalıdır.
3. Koyu renk (bold) yazılan rakamlar, GSYİH içindeki emek geliri payının arttığını göstermektedir.
4. (a) İşareti bulunan ülkelerde veriler, KD1, KD2 ve KD3 dönemlerine uyacak şekilde düzenlenmiştir.

Tablo 4’de görüldüğü üzere emeğin seçili bazı OECD ülkelerinde Portekiz’i hariç tutarsak GSYİH içerisindeki payı düşmektedir. Bu düşüş Avusturya ve İrlanda da yüzde 10’dan fazla iken Fransa, Yunanistan, Japonya ve İspanya’da yüzde 5’ten fazladır. Amerika, İngiltere, İsveç gibi ülkelerde de emeğin ekonomideki payı azalsa da bu ülkelerde oran yüzde 5’in altındadır Ülkemizde de emeğin toplam gelirden aldığı pay yıllar itibari ile gerilemektedir.¹⁵ Kısaca emeğin ekonomiden aldığı pay giderek azalırken işçiler açısından daha pozitif bir işgücü piyasası oluşacağı iddiasından bahsetmek çok doğru olmayacaktır. Artan denetim uygulamalar emeği baskılamakta, yepyeni bir sömürü düzeni oluşturmaktadır.

İstihdamda var olan gelişmelere görece daha sosyal açıdan bakan “bilgi toplumu” kuramcılarında Toffler “dokuzdan beşe sisteminin ölümü” diye

¹⁵Detay için bkz: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/asgari-ucetin-gelirden-aldigi-pay-15-yil-oncesinden-daha-az/24089> (24.11.2019).

Ayrıca bkz: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/emekcinin-milli-gelirden-aldigi-pay-dustu-33722yy.htm> (24.11.2019).

adlandırdığı başlıkta toplumsal bakış açılarının istihdama ve çalışma biçimlerine nasıl etki ettiğini açıklar. Endüstri toplumu fabrikadaki emek denetimini aslında tüm topluma, hatta evlerimizin içine yaymıştır. Günlük yaşamlar makine sistemine uyarlanmış, uyku saatinden yemek saatine kadar her şey sıkı bir programa oturtulmuştur. Hatta bu dönemin aileleri çocuklarına neyi ne zaman yapmaları gerektiğini dakikası dakikasına öğretmeyi ahlaki bir görev addetmişlerdir. Şimdi ise çocukların eve dönüş saatine uymaması, “dokuz beş” tarzı işlere itiraz etmesi, hatta küçümsemesi ve belli zamanlara bağlı olaylardan nefret etmeleri karşısında şaşırıyorlar. Endüstri döneminde sıkı sıkıya bağlı oldukları zaman mefhumunun yeni dönemde esnek zaman kullanımı olarak karşılıklarına çıkmasına şaşırıyorlar (Toffler, 2008: 310). Aslında yeni düzende istihdamın yapısını değiştiren bilgi teknolojileri ile çalışanlara esnek zaman ve esnek istihdam kavramları aşılanıyor. Özgürlük gibi sunulan ama özünde yeni denetim mekanizması olan esnek kapitalizmin adeta reklamı yapılıyor. Bu süreçte istihdamda hem sektörel bakımdan hem de yeni oluşan-bize göre güvencesiz-istihdam biçimleri tarafından riskli bir maceraya girmeye zorlanmaktadır. Kısaca feodalite zamanında siyasal zora, kapitalizm zamanında ise ekonomik zora dayanan çalışma, post-endüstriyel dönemde ise esneklik adı altında toplumsal zorla karşımıza çıkarılmaktadır (Koray, 2008: 44-62).

2.1.2. Bilgi Toplumunun İstihdamın Sektörel Dağılımına Etkisi

Bahsettiğimiz gibi yeni ekonomi ile teknolojiye yaşanan değişimler istihdamın yapısında ve niteliğinde değişiklikler yaratmıştır. Bilgi çağında hizmet sektörünün rutin ve beceri gerektirmeyen işlerinde azalma olacaktır. Fakat vasıflı teknisyenler ve yöneticiler için yol açıktır. Bazılarına göreyse bugünkü anlamıyla çalışma nüfusun önemli bir kısmı için ortadan kalkacaktır (Dereli, 2001). Çalışmanın niteliği ile ilgili bu tarz uç ve farklı görüşler olsa da sektörel dağılımı ile ilgili genel bir kanı

mevcuttur. Bu tespit sektörel olarak istihdamda hizmetler sektörü¹⁶ lehine bir değişme olduğu yönündedir. Bu değişimin en belirgin yanı, istihdamın sanayi sektöründen hizmetler sektörüne kayması ve fikir emeğinin üretim sürecinde daha fazla ön plana çıkmasıdır (Aksoy, 2012: 401). Özellikle son yıllarda hızla gelişen teknoloji ve bilgisayarlaşma insan emeği ile bilgisayarları ikame etmiş, insan emeğinin yaratıcı gücünü artırarak yeni üretim sektörleri oluşturmuştur. Böylece endüstrinin üretimdeki ağırlığı yerini hizmetler sektörüne bırakmaya başlamıştır (Belek, 1999: 11). Zaten sektörel yapıda meydana gelen değişiklikler tarım toplumundan beri süre gelmektedir. Bilindiği gibi, sanayileşmenin ilk evrelerinde topraklarından ayrılan köylüler kentlerde fabrikalara toplanmış, bu nedenle de tarım sektöründeki istihdamdan sanayiye doğru bir geçiş meydana gelmiştir. “Endüstri ötesi toplum” sürecine girildiğinden beri ise benzer bir süreç sanayi sektöründeki istihdam edilenlerin azalıp, hizmet sektöründe istihdam edilenlerin artması (Yavuz, 2000: 620) şeklinde olduğu öne sürülür.

Sanayi ötesi toplum yaklaşımlarının geleceğe yönelik çeşitli bakış açıları olmasına rağmen, temel iddiaları aynıdır. Bunlar, hizmet sektörünün artık ekonomik hayatın lokomotifini olduğunu ve her ne kadar katma değeri yüksek olsa da sanayi sektörünün ön planda olmayacağını öne sürerler (Parlak, 2004: 96). Zaten iddiaya göre, post-endüstriyel toplumun gelişi, en önemli dönüşümünü büyük ölçüde istihdamda yapısal değişimler şeklinde göstermiştir. Bilindiği gibi endüstri toplumunun gelişiyle birlikte istihdam içinde tarımın payı çok büyük ölçüde gerilediği ve endüstrinin payının ise toplam üretimde olduğu gibi istihdam içinde de arttığı sıkça dile getirilir. Son yirmi yılda ise istihdam içinde endüstrinin payının da çok köklü bir şekilde gerilemeye başladığı, buna karşılık hizmet ve enformasyon-

¹⁶ Önemle belirtmeliyiz ki hizmet sektörünün oldukça geniş ve muğlak bir durumu vardır. Castells’in belirttiği gibi ‘her şeyi kapsayan artık bir kavram’ olarak kullanılır. Bunun nedeni istihdam istatistiklerinde tarım, imalat, inşaat, kamu hizmetleri dışında kalan her şeyi kapsamasıdır (Castells, 2008: 280). Bu tanımlamadan da çıkaracağımız ve önceki başlıklarda belirttiğimiz gibi istihdamda hizmetler sektörünün artışı kesinlikle bir bilgi toplumu ve bilgi işçiliği iddiasını desteklemez, aksine bu konulara sorgulayıcı bakılmasına yol açar. Nitekim enformasyonun, ekonominin işleyişi açısından kilit bir parça olması, işlerin büyük bölümünün bilgi-işlem sektöründe olduğu ya da olacağı anlamına gelmez. Bilgi-işlem sektöründe istihdam yönündeki ilerleme hizmet sektöründe istihdam yönündeki ilerlemeye kıyasla çok yavaş ve düşük düzeydedir (Castells: 288).

Bkz: Manuel Castells, Ağ Toplumunun Yükselişi Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür (1. Cilt), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

bilgi sektörünün giderek güçlenmeye (Bozkurt, 2012: 179) başladığı öne sürülmektedir. Kuşkusuz bu iddianın temelinde toplumdaki ve istihdamın sektörel durumundaki değişimin temel dinamiği olan teknolojik gelişmeler vardır. Teknolojik gelişmeler otomasyonla ve makineleşme ile istihdama yön verme konusunda önemli rol üstlenirler. Nitekim sanayideki istihdamın azalmasında özellikle esnek otomasyon teknolojilerinin etkisi yüksektir (Uyanık, 2003: 538). Fakat unutulmaması gereken bir nokta vardır. Yüksek maliyetine rağmen teknolojiye önü alınamaz yükseliş hala endüstriyel ve tarımsal üretim süreçlerinde, en azından “bilgi ekonomisi” savunucularının düşündükleri kadar bir atılım kaydetmemiştir (Şenkal, 2015: 17).

İstihdamın sektörlere göre dağılımı genel anlamda değişiyor olsa da bu durum dünya genelinde tam anlamıyla tarım ve sanayinin çözülmesi olarak kendisini göstermez. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) bu konudaki istatistikleri belirttiğimiz hususu destekler niteliktedir. 2018 yılını içeren çalışma ile ilgili istihdamın sektörel durumunun istatistikleri şu şekildedir (ILO, 2018: 30-32):

Gelişmeye çalışan-veya az gelişmiş fakir-ülkelerde istihdam edilen işçilerin büyük bir bölümü, neredeyse yüzde 70’i hala tarım sektöründe istihdam edilmektedirler. Orta gelir seviyesi altındaki ülkelerde bu oran aşağı yukarı yüzde 40 iken, orta gelir üstü ülkelerde sadece yüzde 16 ve gelişmiş ülkelerde yüzde 3’tür. Tüm ülke türleri içinde tarımda istihdam edilen nüfusta genel bir düşme eğilimi olsa da doğrudan bir tarımdan çözülmeye bahsedemeyiz. Aynı raporda istihdamın endüstrideki¹⁷ durum eğilimleri de işgücünde tamamıyla sanayiden bir kopuş anlamına gelmez. Gelişmiş ve orta gelir seviyesinin altında olan ülkeler için 2017 yılında sanayi sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı aşağı yukarı yüzde 22’ye tekabül etmektedir. Gelişmeye çalışan-veya az gelişmiş fakir-ülkelerde ise bu oran yalnızca yüzde 10 civarındadır. Orta gelir seviyesi üstündeki ülkelerde ise tam tersine toplam işgücünün yüzde 26’sı endüstri-sanayi-sektörü içerisinde istihdam edilmektedir. Diğer bölümler arasında endüstri sektörünün en önemli kesimini oluşturan imalat açısından da olaya bakmak önemlidir. Gelişmiş ülkelerde geçtiğimiz

¹⁷ Raporda sanayi sektörü ele alınırken inşaat, üretim, madencilik ve taş ocakları da dâhil edilmiştir.

son yirmi yılda imalatın istihdam oranındaki payı yüzde 5 azalmıştır. Bu azalmanın gelecekte de devam edeceği öngörülmektedir. Orta gelir seviyesi üstündeki ülkeler yüzde 6 düşme ile bu zamana kadarki en yüksek oranı tecrübe etmiştir. Tüm bu gelişmeler görüldüğü üzere ülkelerin kategorize edildikleri durumlara göre değişmektedir. Kuşkusuz sanayi sektöründen ve tarımdan hizmetler sektörüne bir geçiş olmaktadır fakat meydana gelen bu geçiş tam anlamıyla tarımın ve sanayinin çözülmesi şeklinde kendini göstermemektedir. Yani istihdam sektörel değişimine bakıldığında genel bir eğilim gözlenirse de bu durumun kurumlara, kültürlere, siyasi ortamlara göre tarihsel bir farklılık göstermesi söz konusudur (Castells, 2008: 277). Ek olarak ülkelere ve onların ekonomik, sosyal durumlarına göre de sektörel değişim farklılık göstermekte, bazı ülkeler hizmetler sektörüne hızlı bir geçiş sergilemişken, bazıları imalat sektöründeki ağırlıklarını da devam ettirebilmektedirler. Örneğin 1970-90 yılları arasında çoğu ülkede imalat sektöründe bir gerileme yaşanmıştır. Ancak bu gerileme genel bir eğilim olsa da imalattaki gerileme ülkeler açısından birbirine denk olmayan düzeydedir. Şöyle ki, Britanya, ABD ve İtalya’ da hızlı bir sanayileşmenin çözülmesi süreci yaşanırken (bu ülkelerde imalat sektörünün toplam istihdamdaki payı 1970-90 döneminde sırasıyla yüzde 38,7’den yüzde 22,5’e; yüzde 25,9’dan yüzde 17,5’e, yüzde 27,3’ten yüzde 21,8’e gerilemiştir), Japonya ve Almanya’ da imalat sektörünün payı orta düzeylerde bir düşüş kaydetmiştir. Japonya’da yüzde 26’dan yüzde 23,6’ya, Almanya’da yüzde 38,6’dan 1987’de hala yüksek bir oran olan yüzde 32,2 oranına bir gerileme olmuştur (Castells: 285). Gördüğümüz gibi istihdamdaki sektörel değişim dünya genelinde homojen bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bu durumun, değişik ülkelerin kapitalist sisteme eklemlenme biçimlerindeki farktan kaynaklanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Japonya ve Almanya teknolojik gelişmelerini imalata da yönlendirip, sanayideki ağırlıklarını devam ettirirken, ABD ve İngiltere gibi Anglosakson ülkeler hizmet sektörüne daha hızlı bir geçiş sağlamaktadırlar.

İleri ekonomilerde istihdamın büyük bölümünün hizmet sektörüne yayılmış olduğu, hizmet sektörünün GSYİH’ye en büyük katkıyı yaptığı açıktır. Ancak bu, imalat sektörlerinin yok olduğu anlamına gelmez. 1980’lerde Avrupa’da ya da ABD’de sanayileşmenin çözüldüğünü iddia eden analistler, dünyanın geri kalan kısmında olup bitenleri gözden kaçırmaktadır. ILO’nun araştırmalarına göre, küresel

çapta imalat sektöründe istihdamın 1989’da en yüksek noktasında olduğu, 1963 ile 1989 arasında %72’lik bir artış kaydettiği belirtilmektedir. Bu eğilim 1990’larda da devam etmiştir. 1970 ile 1997 arasında, imalat sektöründe işler ABD’de biraz, Avrupa Birliği’nde ciddi oranda azalırken, Japonya’da artmış, sanayileşmekte olan ülkelerin başlıcalarında 1,5 ila 4 katına çıkmıştır (Castells. 279-282). Görüldüğü gibi imalattaki istihdam dünya genelinde doğrusal bir şekilde azalmamakta hatta yerine göre artmaktadır. İmalattaki ağırlığını koruyan ülkeler hala-özellikle sanayileşmekte olan ülkeler-mevcuttur. İstihdamın dünyadaki sektörel dağılımı ile ilgili tablomuz sanayinin çözülerek doğrudan hizmetler sektörüne kanalize olduğu iddialarına sorgulayıcı olmamıza neden olur.

Tablo 5

Dünyada İstihdamın Sektörel Dağılımı (İşgücü %)

<u>Yıl/İşgücü</u>	<u>Tarım</u>	<u>Sanayi</u>	<u>Hizmetler</u>
1991	44	22	34
1992	44	22	35
1993	43	22	35
1994	42	22	36
1995	41	22	37
1996	41	22	37
1997	40	22	38
1998	40	21	38
1999	40	21	38
2000	40	21	39
2001	40	21	39
2002	40	21	39
2003	39	21	40
2004	38	21	41
2005	37	22	41
2006	36	22	41
2007	35	22	42
2008	34	22	43
2009	33	22	44
2010	32	22	44
2011	31	23	45
2012	31	23	46
2013	30	23	46
2014	29	23	47
2015	29	23	48
2016	28	23	48
2017	28	23	48
2018	27	23	50
2019	27	23	50

Kaynak: ILO <https://www.ilo.org/wesodata>

Tablo 5’te görüldüğü gibi tarım sektörünün tüm dünyadaki istihdam oranında sürekli azalma söz konusudur. Tarımın istihdamdaki payını bu süreçte yüzde 17 azalmıştır. 1990’ların başında toplam istihdamın neredeyse yarısını oluşturan sektör, 2019’da yüzde 27’ye gerilemiştir. Sanayi sektörünün durumu ise bu süreçte genellikle istikrarlı olmakla beraber ufak artış şeklindedir. Sektörün yıllar içerisindeki payı 1990’lardan günümüze kadar hiç yüzde 20’nin altına düşmemiştir. İstihdamın tüm çeşitleri arasında 1991 yılında istihdamın yüzde 22’sini oluşturan sanayi 2019’da yüzde 23 oranına gelmiştir. Bu otuz yıla yakın süreçte istihdam oranında en fazla artış yaşanan sektör hizmetler sektörüdür. Kendi içerisinde bu süreçte yüzde 40’dan fazla artış gösteren sektör, 1991 yılında toplam istihdamda yüzde 34 olan payını 2019 yılında yüzde 50’ye çıkarmıştır. Görüldüğü gibi istihdamda dünya genelinde hizmetler sektörüne bir geçiş söz konusu olsa da bu gelişme artık imalatın ortadan kalktığı ve “bilgi toplumu”nda çok daha farklı bir istihdamın ortaya çıktığı iddiasını kanıtlamaz. Sanayi istihdamında bir çözüme değil hatta ufakta olsa bir artış görülmektedir. Bu nedenle sektörel değişmeyi toplumsal dönüşüm olarak sunmak bilimsel ve istatistiksel gerçeklerden oldukça uzaktır.

Post-endüstriyel dönüşüm endüstrileşmiş toplumlar kadar Türkiye gibi tarımsal karakteri hala baskın, gelişmekte olan ülkeleri de etkilemiştir. Henüz daha sanayileşmesini tamamlayamamış bu ülkeler her üç süreci birden yaşamaya devam etmektedirler (Bozkurt, 2012: 182). Bu doğrultuda genel geçer bir şekilde “enformasyon çağındayız, eski dünya yok oldu ve yeni bir dünya bizi bekliyor” tarzı söylemlere mesafeli yaklaşmak uygun olacaktır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin çoğu hala tam sanayileşememekle beraber, tarım toplumu olma özelliklerini de bir nebze muhafaza etmektedirler. Kuşkusuz Türkiye’de de istihdam sektörel olarak değişiklikler yaşamaktadır. Fakat bu değişiklik daha çok tarımdan kopuş şeklinde olmaktadır. Yukarıda bahsedilen ülkeler Türkiye ile karşılaştırıldığında kır çözülmesini çok önce yaşamış, teknolojik gelişmenin hızını yakalamış ve görece daha gelişmiş ülkelerdir. Bu nedenle ülkemizde istihdamın sektörel değişimi farklı seyretmektedir. Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı 1980 yılında yüzde 59,9 iken 1997 yılında yüzde 39,4’e düşmüştür. Sanayinin istihdamdaki payı ise aynı yıllarda yüzde 14,5’ten yüzde 19 civarına yükselmiştir. 1980’de yüzde 31 civarı olan hizmet sektörü ise 1997’ye gelindiğinde yüzde 42 seviyesine ulaşmıştır (Çetik ve Akkaya,

1999: 67). 2019 Ağustos ayında istihdam edilenlerin yüzde 19,6'sı tarım, yüzde 25'i sanayi (inşaat dâhil) yüzde 55,4'ü ise hizmet sektöründe yer almaktadır (TÜİK, 2019). Bu istatistikiler sonrası günümüzde Türkiye'nin istihdamının en fazla hizmet sektöründe olduğunu görüyoruz. Fakat bu olgu, Türkiye'nin bir “bilgi toplumu” olduğu anlamına gelmez. Çünkü hizmet sektörü çok muğlâk ve geniş bir havuzdur. Bu doğrultuda hizmetler sektöründeki artışı doğrudan “bilgi toplumu” kavramı ile eşleştirmek oldukça yanlış bir tutum olacaktır. Nitekim istihdam edilenlerin eğitim durumunu gösteren tabloya baktığımızda aslında gerçekten “bilgi toplumu” gömleğinin üzerimizde ne kadar bol durduğunu anlarız.

Tablo 6

Türkiye’de Eğitim Durumuna Göre İstihdam Edilenler (%)

<u>Yıllar/İşgücü</u>	<u>Okur-yazar olmayanlar</u>	<u>Lise altı eğitilmişler</u>	<u>*Lise</u>	<u>Yükseköğrenim</u>
2008	4,5	58,3	22,6	14,6
2009	4,7	59	21	16
2010	4,7	58	21	16
2011	4,8	59	17	17
2012	4,5	57	20	18
2013	4,3	57	20	19
2014	4,2	56	20	20
2015	4,0	55	20	21
2016	3,6	54	20	22
2017	3,6	55	19	23
2018	3,4	52	21	23
2019 [^]	3,1	49,8	20,9	26,2

Kaynak: TÜİK, 2019

*Analiz kolaylığı açısından TÜİK bilgilerinde ayrı verilen “Lise ile Mesleki veya Teknik Lise” istatistikleri birleştirilmiştir.

[^]2019 yılı istatistikleri için Ağustos ayı verilerine aittir.

TÜİK verilerinden hesaplanarak oluşturulan tabloda ondalık değerlerin yuvarlanması nedeniyle rakamlar tam değeri vermeyebilir.

Tablo 6'dan görüldüğü üzere istihdam edilenler içerisindeki en geniş kesimi tüm yıllarda lise altı eğitilmişler olarak adlandırılan grup oluşturur. 2008 yılından 2019'a kadar okuryazar olmayanların istihdamdaki oranları ufak artış ve azalışlar olmuş 10 yıllık dönemde yüzde 4,5'ten yüzde 3,1 seviyesine gerilemiştir. Lise altı grubunun istihdamdaki ağırlığı 10 yılı aşan dönemde yaklaşık yüzde 8 nispetinde gerileyerek yüzde 58 civarından yüzde 50'lere gelmiştir. Aynı dönemde lise mezunları yüzde 1,5 civarında istihdamdaki yüzdesel payında eksilme yaşamıştır. İstihdamın içerisindeki yükseköğrenim mezunlarıysa anlamlı bir sıçrama ile 10 yılı geçen bu süreçte yüzde 10'dan fazla artmıştır¹⁸. Bu artışa rağmen toplam istihdam içerisinde yükseköğrenim mezunlarının oranı yüzde 25 civarındadır. Hizmetler sektöründeki istihdamın yoğun olmasına karşın hala lise altı eğitilmişler çalışanlar içerisinde en çok yer alan gruptur. 2008 yılında lise altı eğitilmişlerin toplam istihdamdaki oranı yüzde 50'nin oldukça üzerindedir. 2013 yılında da yüzde 60'a yaklaşan bu oran 2018'de biraz azalsa da hala yüzde 50'nin üzerindedir. Bu dönemlerde hizmetler sektörünün de sırasıyla yüzde 49,5 50,9 ve 54,9 olduğu¹⁹ (sırasıyla 2008, 2013, 2018) göz önüne alınırsa; hizmet sektöründeki istihdamın fazla olmasının eğitilmiş, nitelikli ve bilgi ile iç içe bir işçi grubu yaratmadığı gibi doğrudan bir “bilgi toplumu” iddiasını da desteklemez. Aynı dönemlerde istihdamın sektörel dağılımı açısından tarımda azalış varken sanayi hemen hemen aynı kalmıştır. Yani doğrudan bir sanayi üretimi çözümlü söz konusu değildir. İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı (kısaca istihdamın sektörel dağılımı) isimli Tablo 7 bu varsayımımızı destekler niteliktedir.

¹⁸ Çalışmamızın son 10 yıllık dönemi kapsamı ve özellikle 2008 sonrası “her ile bir üniversite” sloganı bu istatistikte belirleyici olmuştur. Üniversite sayısının yanında, aşırı şişirilen kontenjanlarda oranın artışında etkilidir. Üniversite sayısı ve kontenjanlara ait eleştirel değerlendirmemiz çalışmamızın üçüncü bölümünde yer almaktadır.

¹⁹ Bkz: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (26.11.2019).

Tablo 7

Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Yıllar/Yüzde	<u>Tarım</u>	<u>*Sanayi</u>	<u>Hizmetler</u>
1991	48	20	32
1992	45	22	33
1993	42	23	35
1994	44	23	33
1995	44	22	34
1996	44	23	33
1997	42	24	34
1998	42	23	35
1999	40	23	37
2000	36	24	40
2001	37	23	40
2002	35	24	41
2003	34	23	43
2004 [^]	34	23	43
2005	25,5	27,2	47,3
2006	23,3	27,9	48,8
2007	22,5	27,9	49,6
2008	22,4	28	49,5
2009	23,1	26,6	50,4
2010	23,3	27,7	49,1
2011	23,3	28	48,7
2012	22,1	27,7	50,2
2013	21,2	27,9	50,9
2014	21,1	27,9	51
2015	20,6	27,2	52,2
2016	19,5	26,8	53,7
2017	19,4	26,5	54,1
2018	18,4	26,7	54,9
2019 [#]	17,3	26,1	56,6

Kaynak: TÜİK, 2019

*Sanayi sektörüne inşaat da dâhil edilmiştir.

*1991 ve 1999 arasındaki yıllarda (bu yıllarda dâhil olmak üzere) TÜİK veritabanında var olan bilgilere göre Nisan ve Ekim ayı istatistiklerinin ortalamaları tabloya yansıtılmıştır.

[^]2004 yılına ait yıllık istatistik olmaması nedeniyle dört döneme ayrılan değerlerin ortalaması alınmıştır.

[#]2019 yılı istatistikleri Kasım ayına ait rakamları içermektedir.

Ülkemizdeki bu genel eğilim diğer sanayileşmekte olan ülkeler için de ağırlıklı olarak geçerlidir. Sanayinin etkisi dönem dönem azalsa da hala vardır. Bunun nedeni merkez ülkelerin bilgi-iletişim sektörüne daha fazla yatırım yaparak, imalat ihtiyaçlarını çevre ülkelerden karşılamasıyla ilgilidir. Zaten bu durum da ilk bölümde bahsettiğimiz üzere enformasyon teknolojilerinin eşitsiz dağılımının bir

göstergesidir. Ek olarak, istihdamın homojen bir şekilde imalattan koştuğu ve hizmet ve bilgi sektörüne kaydığı yaklaşımları çok aceleci görünmektedir. Enformasyon teknolojileri genel bir eğilim olarak istihdamın sektörel bakımdan hizmetler-bilgi sektörüne geçmesine neden olsa da, bu durum ülkelere göre değişmektedir. Nitekim ülkemizde sanayiden doğrudan bir çözölme olmadığı tablodan açıkça görölmektedir. Bu durum genel itibari ile gelişmekte olan diğer ülkeler için de benzerdir. Bu doğrultuda ILO'nun ülke gruplaması içerisinde ülkemizin de yer aldığı "orta gelir üzerindeki ülkeler"ın istihdamlarının sektörel dağılımını gösteren Tablo 8'e bakmamız yerinde olacaktır.

Tablo 8
Orta Gelir Üzerindeki Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Yıllar/Yüzde	<u>Tarım</u>	<u>*Sanayi</u>	<u>Hizmetler</u>
1991	48	23	29
1992	47	23	29
1993	46	24	31
1994	44	24	32
1995	43	24	33
1996	42	24	34
1997	41	24	35
1998	41	24	36
1999	41	23	36
2000	41	23	35
2001	40	23	37
2002	40	22	38
2003	39	23	38
2004	37	23	40
2005	36	24	40
2006	34	25	41
2007	32	26	42
2008	31	26	42
2009	30	26	43
2010	29	27	44
2011	28	27	45
2012	27	28	45
2013	25	28	47
2014	24	28	48
2015	23	27	50
2016	23	27	51
2017	22	26	52
2018	21	26	52
2019	21	26	53

Kaynak: ILO, 2019

<http://ilo.org/wesodata>

Ülkemizin de dâhil olduğu “orta gelir üzerindeki ülkeler”de istihdamda tarımın oldukça dikkat çeken ağırlığının ele alınan yaklaşık otuz yıllık dönemde etkisini yitirdiği görünmektedir. Tabloda ele aldığımız dönemde tarım istihdamı yüzde 50 civarlarından neredeyse yüzde 20’lere gelerek oldukça anlamlı bir düşüş sergilemiştir. Sanayi sektörü ise ele alınan dönemde yüzde 3 civarı istihdamda etkisini artırmıştır. 1991 yılında yüzde 23 olan sanayide istihdam edilen işgücünün oranı 2019’da yüzde 26’ya yükselmiştir. Özellikle “bilgi toplumu” kuramcılar tarafından vurgulanan “sanayi istihdamının çözüldüğü” ve dünyada artık bilgi ve hizmetler sektörünün esas belirleyici olduğu iddiaları bu istatistik sonrası bir kez daha bilimsellikten uzak olduğunu gözler önüne sermiştir. İlgili ülke grubu içerisinde yeni dönemin popüler sektörü hizmetler sektörü işgücünün yarısını istihdam etmektedir. Yaklaşık otuz yıl önce yüzde 30’dan bile az olan hizmetler sektörü günümüzde yüzde 50’yi aşmıştır.

Dünya genelinde imalattaki istihdam ağırlığını hala korunmaktadır. İmalat, sadece merkez ülkelere çevre ülkelere kaymakta ve hayaletleşmektedir. Tıpkı şehirlerde imalatın organize sanayi bölgelerine aktararak görünmez hale gelmesi gibi. Kısaca, hizmet sektörüne geçişle ilgili genel bir eğilim söz konusudur. Ama bu geçiş homojen değildir. Ek olarak imalat sektörünün dünya genelindeki ağırlığı da hala devam etmektedir.

2.1.3. Bilgi Toplumuyla Birlikte Atipik İstihdama Geçiş ve Esneklik

Teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler toplumun her alanında olduğu gibi istihdam alanında ve çalışma hayatında birçok iyi ve kötü gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında ekonomi politik yazınında oldukça tartışılan ve gündemde olan esneklik kavramı önemli bir yerdedir. Özellikle gelişen teknoloji sonrası üretimde yeni tarzların benimsenmesi ve rekabet koşullarının zorlaşması esneklik kavramının öne çıkmasına neden olmuştur.

Esneklik başlangıçta Fordist üretim sisteminin katılıklarını hedef alan ve işsizlik sorununa çözüm olarak sunulan naif bir kavram olarak görünüyordu (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu [TİSK], 2010; Yavuz, 1995; Ekonomi, 1994). Sermaye burada oldukça akıllı bir manevra ile sanayi üretimi döneminde Fordist üretim sisteminin neden olduğu yabancılaştırma ve sıkıntıları lehine çevirecek kavram

olarak esnekliği heybesine aldı. Esnekliğin istihdamda ve işçi üzerindeki tüm olumsuzlukları pozitif çevirecek bir panzehir olduğu egemen yaklaşımlarca²⁰ sıkça dile getirilmeye başlandı. Bu yaklaşımlar esnekliğin ortaya çıkardığı standart dışı istihdam biçimleri ile artık daha çok iş yaratılacağı, iş ve aile dengesinin sağlanacağı, çalışanların kendi yaşamları üzerindeki denetimlerinin artacağı argümanlarını çokça dile getirmektedirler (TİSK, 2010; Yavuz, 1995; Ekonomi, 1994; Tatlıoğlu, 2012). Fakat hikâye esneklik yaklaşımını benimseyenlerin tam karşısında duran değerlendirmelere sahip olan yaklaşımlar açısından hiç de anlatıldığı gibi gitmemiştir. Onlara göre esneklik işgücünün Fordist dönemde var olan gövenceliğini bitirmiş, kuralsız bir işgücü piyasasını çalışanlara adeta zorunluluk olarak sunmuştur. (Sennett, 2012; Kadın Emeği ve İstihdam Girişimi[KEİG], 2014; Mine, 2005; Erdut, 2003). Hatta esneklik emek açısından yeni denetim ve sömürü mekanizmaları yaratmıştır (Belek, 1999). Yani üretim tarzı olarak Fordizm terk edilerek daha esnek bir tarza geçilirken yönetim katılımını korumakta hatta artırmaktadır²¹ (Sennett, 2012: 54-56). Yani kısaca “sömürüyü artırmanın yeni adı: esneklik” olmuştur (Mine, 2005). Emek piyasası, istihdam, iş güvencesi, gelir gibi birçok düzeyde güvenceler resmi-hükümetler eli ile-ve fiili yollarla-yok edildi. Bu yıkım neticesinde bir güvencesizler toplumu yaratıldı (Koçak, 2016). Kısacası esneklik işgücü açısından tabiri caizse bir cehennem yarattı. Maalesef yarattığı bu cehennemin içerisine de denetimi yoğunlaşmış, güvencesizleşmiş, aidiyet duygusunu yitirmiş, sosyal ilişkileri yerle bir olmuş, belirsizliklerle çevrelenmiş işgücünü doldurdu (Özveri, 2004: 14).

Her toplumsal düzen kendine özgü bir çalışma şekli getirmiştir. Bu nedenle yukarıda bahsettiğimiz üretim tarzında ve teknolojiye meydana gelen gelişmelerin desteklediği “bilgi toplumu” kavramı da kendi çalışma biçimini oluşturmuştur. Örneğin tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, iş yerinin yanı sıra, çalışma şeklini de değiştirmiştir; durağanlığın daha baskın olduğu geleneksel tarım toplumunun rekabetten uzak, tarlalarda ya da evde çalışma şeklini endüstri toplumu

²⁰ Bu egemen yaklaşımlara ait tutumlara paralel bir film olan ve ülkemizde “Akıllı Havada” ismi ile gösterilen filmin detaylı bir incelemesi için bakınız: Bora vd., “Boşuna mı Okuduk” Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği, İstanbul, İletişim, 2012, s.45-47.

²¹ Katılığın sadece işveren açısından değil devlet bürokrasileri açısından da işçiler aleyhine artığını gösteren eleştirel bir sinema filmi için bakınız: “Ben, Daniel Black.” (Orijinal isim: “I, Daniel Black.”).

kendi rasyonalitesi çerçevesinde kentlere ve fabrikalara taşımıştır. Yine aynı rasyonalite endüstri toplumunda diğer birçok alanda olduğu gibi çalışma şekillerinde de standartlaşmayı getirmiştir. Buna karşılık kitle üretimine ve standartlaşmaya dayanan endüstri toplumunun çözülüşü ve yerine çok farklı teknolojilere, standartlaşmadan uzak çeşitliliğe ve esnek üretim biçimine dayanan enformasyon toplumunun gelişi, çok büyük ölçüde çalışma şekillerindeki standartlaşmayı da bozmuştur (Bozkurt, 2012: 184). Bozulan standart çalışmaya ek olarak çalışma hayatındaki devamlılık mottosu²² zayıflamış, güvenceli istihdam çalışanlar aleyhine bozulmuştur. Endüstriyel dönemin güvenceli ve adil çalışma düzeni değişmiş, işverenler ile çalışanlar arasındaki toplumsal akit farklılaştırmıştır (Tüfekçi, 2011: 21-24). Küreselleşme ve gelişen teknolojilerin değiştirmeye başladığı üretim ve istihdam modelleri, Fordist üretimin terk edilmeye başlanmasına ve atipik istihdama geçişe kapı aralamıştır (Aksoy, 2012: 413). Buna paralel olarak, geleneksel çalışma biçimleri değişime uğramış ve kısmi süreli çalışma, iş paylaşımı, esnek zamanlı çalışma, tele çalışma, gibi esnek çalışma biçimleri ekonomik yapıda ağırlık kazanmaya başlamıştır. Esnek istihdam modellerinde artık belirli bir iş sözleşmesine dayanarak çalışan işçi yoktur. Yasaların sınırladığı haftalık çalışma süreleri, hafta tatili, belirli süreli izin gibi unsurlar yeni modelde farklılaşmakta, işveren ile işçi arasında beklenti ve taleplere göre şekillenmektedir. Standart istihdama ek olarak günümüzde uygulanan bu farklı istihdam tarzı ile artık yarım gün çalışan veya haftada belli günler çalışan, geçici olarak istihdam edilen, çağrı üzerine çalışmaya gelen ve hatta evden çalışan işçi modeli oluşmuştur (Kocabaş, 2004: 39-40). Ayrıca esnek üretim tarzının kitlesel üretimi parçalayarak daha küçük birimlere dönüştürmesinin doğal bir sonucu olarak “taşeronlaşma” gelişmiş, küreselleşmenin de desteğiyle sermayenin dolaşım rahatlığı açısından uygun koşullar oluşmuştur (Kocabaş: 46). Bunun devamında “müreffeh kuzey” imalatı rahatça “yoksul güney”e

²²Standart çalışma dönemindeki devamlılık mottosunun esnek çalışma sonrası aşınan durumunu Sennett şu şekilde özetlemektedir: “Daha önceki nesillerde sadece şirkete hizmet ediyor olmak bile başlı başına bir iş ödülü sayılırdı; bürokrasi basamaklarında yükselmek, ücretlerde de otomatik bir yükselmeye yol açardı. Yeni ekonomide, çalışma sürecindeki bu türden teşvikler azalıyor ya da yok oluyor; şirketler artık kısa dönemli odaklanıyor, daha kök salmış olduklarını varsaydıkları yaşlı çalışanlar karşısında daha genç ve yeni olanları tercih ediyor.” (2013: 53).

kaydırmış, yeni sömürü düzeni yeni emperyalizm açısından sağlam bir zemine oturmuştur (Şenkal, 2015: 53).

Bazı yaklaşımlara göre artan rekabete uyum sağlamak ve ekonomik gelişme sağlamak için “esneklik” kilit bir rol oynar (Yıldız, 2010; Yavuz, 1995). Esneklik, değişen durumlara ayak uydurabilmek, istihdamı gerektiği zaman artırıp azaltabilmek, çalışanları farklı işlerde görevlendirebilmek olarak kısaca özetlenir. Çalışanlar açısından da yaşamlarının daha özgür olacağı, aile ve sosyal hayatlarına daha çok zaman ayıracakları bir sosyal düzen oluştuğunu ileri sürerler (Yıldız, 2010: 148). Özellikle 1970’lerin başında Keynesyen ekonomi politikaları ve Fordist üretimin girdiği bunalımdan çıkışı için esnek üretim çare görünmüştür. Nitekim Harvey ekonominin genel işleyişi sırasında arz ve talepte meydana gelen dalgalanmalara uyum sağlamak için hem üretimde hem de işgücü piyasasındaki katılıkların azaltılması ve esnek bir yapıya kavuşturulması düşüncesinin bu bunalım sonrası palazlandığını vurgular. Kitle üretimini amaçlayan büyük ölçekli sabit sermaye yatırımlarının değişen tüketici taleplerine ayak uyduramadığından yepyeni bir birikim rejiminin-esnek birikim-ortaya çıktığını belirtir (2012: 165-174). Esnek üretim sonrası ekonomide verimlilik artışlarının geçmişe kıyasla daha fazla yaşandığı ve daha müreffeh bir yapının ortaya çıktığı öne sürülür (Saklı, 2013: 120). Bunu takiben artık Fordist üretim zamanında benimsenen standart istihdam türleri ekonomik düzene ayak uyduramamakta, bu nedenle de atipik istihdam türlerine geçiş ortaya çıkmaktadır. Bu yeni istihdam biçimlerinin işverenler açısından ve çalışanlar için yarattığı avantajlardan bahsederken egemen yaklaşımlarca pembe bir tablo çizmektedirler. Esnekliği destekleyen yaklaşımlara göre iş hayatı ile sosyal hayat geçmişe göre daha dengeli hale gelmiş ve çalışanlar kendi çalışma koşullarını belirlemede söz sahibi hale gelmişlerdir (Doğrul ve Tekeli, 2010: 12). Esnek çalışmanın işçilerin çalışma hayatında kaliteyi artırdığı, işin insancillaşmasının sağlandığı ve bunun yansıması olarak çalışanların özel hayatlarının da kalitesinin yükseldiği iddiaları da bu pembe tablonun en baş satırında yer alan iddialardandır (Yavuz, 1995: 15). Esneklik taraftarları yeterince esnek olmayan katı istihdam yapılarının iş yaratmak şöyle dursun işsizliği artıracığını öne sürerler (TISK vd., 2009: 1). Bu yaklaşımı benimseyenlere göre esneklik kuralsızlık demek değildir. Kuşkusuz kurallar olacaktır fakat kuralların uygulamasında katılık olmayacaktır.

Ayrıca esnekliği kuralsızlık olarak kabuk edip 18. yüzyılın müdahaleden uzak liberalizmine benzetmek yanlış olacaktır. Esneklik serbestlikle müdahalecilik arasında bir kavram olarak ele alınmalı ve bu süreçte emeğin korunması uygulamaları boşlanmamalıdır (Yavuz, 2000: 618-619). Fakat esnek çalışma ile işverenlerin işçileri kendi ihtiyaçları doğrultusunda istediği zamanda işe alması, işten çıkarması ve istediği sürelerde çalıştırması koşullarının olduğu bir ortamda korunmadan-güvenceden-bahsetmek ironiktir (Toksöz, 2012: 40-41). Çalışanın istihdam edilişinde işverenin aşırı müdahalesi durumu bizi baskının rızaya üstün geldiği despotik emek rejimi kavramına götürür. İşverenin çalışanları istediği gibi işe alma, istediği gibi çıkarma ve istediği sürelerde çalıştırması olarak özetlenebilecek bu rejimde, emek tamamıyla sermayenin tahakkümü altına girmektedir (Yücesan-Özdemir, 2010: 41-42).

Müdahale etme ve serbest bırakma arasında kalan-fakat bizce müdahalesizliğe daha yakın olan-bir kavram olarak literatürde yer alan “güvenceli esneklik” de hassas bir unsurdur. İş yasalarında var olan esneklik düzenlemelerinin pratikte uygulanabilirliğini artırarak hem işi hem de işçiyi koruyup istihdam artışına katkı sunmak (Tatlıoğlu, 2012: 69) olarak öne sürülen güvenceli esneklik, aslında rekabet koşullarına uyum için esnekliğe “güvence” makyajıyla (Çelik, 2012: 23) sadece görünüşte olumlu bir imaj çizmekten öteye gitmez. Zaten güvenceli esneklikle ilgili hata henüz çeviri noktasında başlamakta bu durum kuşkusuz içeriğe de yansımaktadır. Çelik bu durumu şu şekilde açıklamaktadır (2012: 23):

“Flexicurity kavramı yerine kullanıldığı anlaşılan ‘güvenceli esneklik’, hem çeviri açısından hem de içerik açısından hatalıdır. Flexible security (esnek güvence) ifadesinin kısaltması olan flexicurity, Türkçeye ancak ‘esnek güvence’ olarak çevrilebilir. Dahası uygulamanın esası mevcut güvencelerin daha esnek hale gelmesi olduğuna göre, içerik açısından da doğru çeviri ‘esnek güvence’ olacaktır. Ancak ‘güvenceli esneklik’ daha pozitif bir çağrışım yaptığı için tercih edilmektedir.”

Yukarıdaki tanımlamada belirtildiği gibi güvenceli esneklik esasen güvencelerin esnek hale getirilmesini amaç edinmiştir. Bu amacı açık olsa da çalışanlar açısından eskiye göre çok daha “özgür” bir istihdam ortamı yaratılacağı hikâyesi sıkça dile getirilmektedir. Bu doğrultuda güvenceli esnekliğin işletmelerin rekabet gücünü koruyup geliştirmekle yetinmediği, çalışanları zaman konusunda

sıkmayıp özgür bıraktığı iddia edilir. İşin korunması yanında işçinin korunmasını da esas aldığı vurgulanır (Tatlıoğlu, 2012: 72). İşçinin işverenler gibi kendi çalışma koşullarını belirleyerek istihdamının daha özgür olacağı iddiası da (Bacak ve Şahin, 2005: 330) esnekliğin aslında ne kadar güvenceli(!) olabileceği hayaline inanmamız için öne sürülen olgulardandır. Kuşkusuz esnek zamanlı çalışmada işçiye çalışma edimini ne zaman yerine getireceği konusunda belirli bir esneklik sağlar. Ancak bu durum çalışma koşullarının işçinin kendisi tarafından belirlendiğini kanıtlamaz. Çalışma koşulları, ücretten işyerindeki üretim araçlarına kadar oldukça geniş bir alanı kapsar. Esneklik uygulaması ile sermayenin bu geniş alanı işçiye bırakmasıysa tahmin edebileceğimiz gibi söz konusu değildir (Şen, 2000: 30). Kısaca özünde işletmelerin rekabet ortamında ayakta kalmasını, değişen şartlara uyum sağlamasını ve çağın gerisinde kalmaması gibi unsurlar güvenceli esnekliğin temel dayanaklarıdır. İstihdamı özgürleştirdiği iddiası ise güçlü argümanlara dayanmamaktadır.

Kuşkusuz istihdam rejimindeki bu değişimde egemen ideolojik güçler ile sermayenin tutumu oldukça belirleyici olmuştur. Sermaye ve onun destekleyicisi konumundaki neo-liberal²³ devlet anlayışları esnekliğe yaptıkları “güvence makyajıyla”²⁴ kavrama olumlu bir imaj çizmeye çalışmışlardır. Bunu takiben Fordist dönemde yaşanan krizden emeğin elinde sıkı sıkıya tuttuğu güvenceli istihdam anahtarını kullanarak çıkmaya çalışmışlardır. Kitle üretiminin artan rekabet koşullarında etkisiz kalması ve teknolojik gelişmelerin desteklediği, bilgiye kolay erişilen “bilgi toplumu”nda üretim sistemleri de değişmiş, standart çalışma biçimlerinden uzaklaşmıştır. Artık atipik istihdam türleri revaçtadır. Bahsettiğimiz üzere bu değişim aslında ağırlıklı olarak sermayenin talepleri doğrultusunda gelişmiştir. Çünkü sermaye şunu çok iyi bilmektedir ki, baskıları artırıp esnekliğin

²³ Neoliberalizm ile ilgili bilgi için bakınız: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/159426>

Ayrıca bkz: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/588220>

<http://euljss.eul.edu.tr/euljss/Neo-Liberal.pdf>

²⁴ Bkz: Aziz Çelik (2012).“Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik, Ulusal İstihdam Stratejisine Eleştirel Bir Bakış.” Ulusal İstihdam Stratejisi Sempozyumu, Ankara, s. 23.

tam uygulanması durumunda işletmeler daha yüksek karlar elde edeceklerdir (Ansal, 1996: 6). Ayrıca söz konusu istihdam biçimleri ile işsizliğe çare olunacağı inancı kapitalizmi kontrol eden ideolojik merkezler tarafından sıkça dile getirilmekte (Savul, 2009: 104) ve kavramın ideolojik alt yapısı desteklenmektedir. Yeni üretim sistemine geçiş ile üretim maliyetlerini düşürmek, yatırımlarını artırmak ve rekabet avantajı sağlamak adına sınır tanımayan sermaye, artık işgücü üzerinde de baskı gücünü bu yolla hissettirmektedir (Kutal, 2005: 23-24). Bu baskı çoğu hükümetin kuralsızlaşmaya yönelik neo-liberal politikalar izlemesi (Dereli, 2001) nedeniyle sermaye lehine ilerlemektedir. Mevzuatın serbestleştirilmesi (deregulation) olarak adlandırılan bu süreç güvenceli istihdam üzerinde tehdit oluşturur (Erdut, 1998: 26). Burada Castells'in esneklik ile ilgili yerinde tespitine dikkat çekmek gerekir (2008: 90-91):

“Esneklik özgürleştirici bir güç olabileceği gibi, kuralları yazanlar hep gücü ellerinde bulunduranlar oluyorsa baskıcı bir eğilim halini alır.”

Esneklik kavramının Castells'in deyiimi ile “gücü ellerinde bulunduranlar” tarafından şekillendirilmesi istihdamı sermayenin tahakkümüne doğru itmektedir. Standart istihdam biçimlerinin terk edilmesi sonucu geçmişte genellikle iş güvencesi kapsamında ömür boyu istihdam sağlayan yapı sarsılmıştır. Artan rekabet baskısı arkasına aldığı küreselleşme ile yeni çalışma şekilleri (esnek çalışma, part time çalışma) yaygınlaşmıştır. Fakat esnek istihdamda var olan süreksiz çalışma biçimleri işçinin işine güvenle bakmasını engellemektedir (Bozkurt, 2000(b): 193). Bu yeni çalışma biçimleri pek çok kişi tarafından heyecan verici bulunsa da derin belirsizliklerde yaratabilir (Giddens, 2012: 824). Esnekliğin işçilere daha özgür bir ortam yaratacağı vurgusunun kutsanmasına karşın, bu aynı zamanda daha katı sınırlamalarda getirebilir. İşçiler yaşam boyu sürecek kariyer yerine, sürekli iş değiştiren bir durumu tercih eder hale gelmişlerdir. Artık bağlılık bir yükümüş gibi davranılır (Giddens: 835). Hatırlanacağı üzere bağlılık dönemlerinde, yani standart istihdam tarzının moda olduğu zamanlarda iş modeli olarak “şirket adamı” kavramı önemliydi. Kariyerinin ilk yıllarından emeklilik dönemine kadar aynı işte dirsek çürüten bu model (Armağan, 2012: 30) artık yok olmaya yüz tutmaktadır. Bu modelin zayıflaması aslında tam da sistemin istediği bir gelişmedir. Yeni çalışan modeli ile istikrarı yok edip, düzensiz istihdam biçimi kurmak önemli

amaçlarındandır. Özellikle eğitimli gençlerden oluşan ve “yeni yükselen” piyasalarda, diğer bir deyişle iletişim endüstrilerinde (bilişim, medya, reklamcılık, halkla ilişkiler vb.) güvencesiz istihdam biçimleri tercih edilmekte ve yaygınlaşmaktadır (Özdemir, 2014: 161). Geçmişte var olan güvenceli istihdam ve iş hayatının sıkı sıkıya tutunduğu devamlılık mottosu artık tercih edilmemektedir. Bu doğrultuda günümüzde devamlılığın insanın özgürlüğünü elinden alan bir “düşman”a dönüştüğü ile ilgili “karalama”lar esneklik taraftarlarınca öne sürülmektedir.

Geçmişte var olan “bağlılık ve devamlılığa” karşı günümüzün “özgürlük ve bağımsızlık” iddiaları ile ilgili Sennett çok çarpıcı tespitlerde bulunmaktadır. **Karakter Aşınması** kitabında bir baba oğul olan Enrico ve Rico’nun hikâyesini anlattığı bölümde Sennett aslında “rutin ve düzen”e karşı “esneklik ve değişim”in durumunu ele almakta ve ikisi arasındaki farklılıkların değerlendirmesini yapmaktadır. Baba Enrico ve onun dönemindeki insanların hayatlarında geçirdikleri zaman oldukça doğrusaldır ve iş hayatlarında da bu doğrusallık bir işte uzun süre çalışmak olarak kendisini göstermektedir. Hademelik ile geçinen Enrico 40 yaşında olduğunda dahi ne zaman emekli olacağını ve ne kadar ikramiye alacağını bilmekteydi. Kısaca sürprizlere yer olmayan düzenli bir hayatı vardı. Yani “rutin ve düzen” Enrico’nun sıkı sıkıya bağlı olduğu kavramlardı. Enrico’nun uzun süre aynı işte çalışıp emekli olduktan sonraki edindiği maddi birikimle üniversiteyi bitiren oğlu Rico ise babasının yöntemini reddetmekteydi. Nitekim mezuniyetinden sonraki 14 yılda toplamda 4 kez taşınan Rico bu eylemi ile “rutine ve düzen”e olan inançsızlığı açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre değişime açık olmak ve risk almak asıl bağlı olunacak kavramlardı. Çünkü bu şekilde iyi para kazanmıştı; babası ücret hiyerarşisinin en altında bir gelire sahipken, o yüzde 5’lik dilime fırlamıştı. Fakat bu maddi kazanca rağmen Rico için bu öykünün gerçekten mutluluk getirdiği söylenemezdi. Ona maddi olarak başarıyı getiren esnek davranışlar kendi karakterini onarılması zor bir biçimde aşındırıyordu. Hem sosyal ilişkileri hem de aile ilişkilerinde kullanamadığı esneklik eleştirdiği bürokratik düzenden esintiler taşıyordu (2012: 13-30). Özetle modern toplumlarda “özgürleşen” bireyler, özgürlüğün bedeli olarak daha çok risk ve belirsizlik reçetesiyle baş başa kalmaktadırlar (Bozkurt, 2000(b): 187).

Esnekliğin istihdamda yarattığı dikkat çekici bir başka olumsuzluk da kutuplaşmış bir işgücü piyasası yaratmış olmasıdır. Esneklik uygulamaları sonrası yeniden düzenlenen işgücü piyasası bölünmüş ve kutuplaşmış hale gelmiştir (Erdut, 1998: 53). Bir tarafta sayısı oldukça az, güvenceli, yüksek standartlı “altın yakalılar²⁵”, diğer tarafta görece sayı olarak fazla, güvencesiz, atipik istihdama maruz kalan hizmet sektörünün “solmuş beyaz yakalılar”ı vardır.

İnkâr edilemez bir şekilde tüketim alışkanlıklarında ortaya çıkan değişiklikler de esnek üretimin önünü açmıştır. Özellikle 1980 sonrası tüketimde istikrar ve benzeşmenin yerini geçicilik ve çeşitlilik almış, bu doğrultuda üretim modeli esnek üretim anlayışına doğru kaymıştır (Yazıcı, 2001: 4). Aslında artan rekabet kitle üretimini yetersiz kılmış bu nedenle üretimde bir dönüşüm gerekliliği ortaya çıkmıştır. Fakat özellikle endüstrileşmiş ülkeler kitle üretiminde dönüşümden ziyade bir farklılaşmaya gitmiş, maliyetleri azaltma ve istihdam yapısını değiştirme yollarını izlemişlerdir. Yani kitle üretimini yeniden değerlendirmiş, dönüşümdense revizyon ile yetinmişlerdir. Bu revizyon ile maliyetleri azaltmaya ve istihdam yapısında esnekliğe yönelmişlerdir. Özetle kitle üretiminden doğrudan esnek bir üretim yapısına geçilmemiş, gelişen teknolojilerin kitle üretiminde kullanımı artırılarak “esnek kitle üretimi”ne geçilmiştir. Esnek kitle üretiminde istihdam yapısını etkileyen ve teknolojik gelişmeye dayandırılan esneklik anlayışı, geleneksel kitle üretiminin diğer özelliklerini etkilememiştir. Esnek kitle üretiminde değişmeyen temel özellikler olarak Tayloristik iş organizasyonu, planlama ve üretimin birbirinden kopuk iki fonksiyon olarak yönetim ve işgücü arasında paylaşımı, vasıfsız işgücü kullanımı ve dar tanımlı görev ve sorumluluk öncelikle sayılabilir (Selamoğlu, 1998: 11). Görüldüğü gibi sistem yeni bir biçimle temel dinamiklerini korumakla beraber bambaşka bir denetim mekanizması oluşturmuştur. Bu mekanizmayı istihdam ve işgücü üzerinde kullanan yapı, kapitalizmin yeni üretim modelinin özetidir aslında.

“Bilgi toplumu”na geçiş ile işin yapısının da büyük ölçüde değiştiği öne sürülür. Bir kez öğrenildikten sonra yaşam boyu sürdürülen endüstri toplumunun

²⁵Bkz: <https://www.ericdigests.org/2003-2/gold.html> (27.11.2019)

işlerinin yerini, “bilgi toplumu”nda, yarım gün ya da geçici/sözleşmeli işler almaya başlamıştır (Bozkurt, 2000(a): 73). Ayrıca, Fordist kitle üretim sisteminden post-Fordist esnek üretim modeline geçişle birlikte, yarım gün ya da haftanın belirli günleri çalışan, geçici olarak istihdam edilen, çağrı üzerine çalışmaya gelen, hatta işyerine gelmeden kendi evinde çalışan işçi tipi ortaya çıkmıştır (Kocabaş, 2004). Yani çalışmanın tam zamanlı istihdama, görevlerin açıkça tanımlanmasına ve ömür boyu devam edecek bir kariyer düzenine dayalı geleneksel biçimleri yavaş yavaş silinip gitmektedir (Castells 2008: 367). Bu siliniş, işgücü piyasalarının katı olduğu ve yenilikler önünde engel oluşturduğu iddiaları ile başlamış, bu iddiaların eyleme dönüştürülmesiyle devam etmiştir. Bu süreçte esnekliğin çalışanlar açısından yepyeni fırsatlar yaratacağı öne sürülmüş, esneklik çalışanlara bir ödül olarak sunulmuştur. Fakat aslında esnek-zaman çalışana bir ödül olarak verilse de onu şirketin avucunun içine yerleştirir. Örneğin bütün esnek zamanlı çalışma türlerinin en esneği olan, evde çalışmayı ele alalım. Bu ödül işverenler arasında büyük bir kaygı yaratır; şirkette bulunmayan çalışanlar üzerinde kontrolü yitirmekten korkarak, evde çalışanların bu özgürlüğü kötüye kullanacağını düşünürler. Bunun sonucunda, büroda olmayan kişilerin çalışmasını düzenlemek için bir dizi kontrol geliştirilmiştir. Kimi şirket, kişinin büroyu düzenli olarak aramasını ister, kimisi ise çalışanı internet üzerinden e-postalarla gözetim altında tutar (Sennett, 2012: 58). Görüldüğü gibi enformasyonla birlikte, özgürleşen bir iş yapısından bahsetmek mümkün değildir. Emekçilerin de yararına olduğu iddia edilen esneklik, aslında kapitalizmin kendisini yenileme sürecinden başka bir şey değildir.

2.2.GELİŞEN TEKNOLOJİ İLE VASIF

Yaşadığımız enformasyon sürecinin istihdamda yarattığı etkileri inceledik ve genel itibari ile istihdamda hizmetler sektörüne bir geçiş olduğunu belirttik. Fakat bu geçişin genel bir eğilim olmasına rağmen, ülkelere göre ve içinde bulunulan durumlara göre değişebileceğini vurguladık. Bu tespitleri yaparken imalat sektöründeki istihdamın ağırlığını hala koruduğunu da ortaya koyduk. Ayrıca “yeni ekonomi”de taleplere cevap veremeyen kitle üretimi sonrası üretim sisteminde ortaya çıkan değişimin istihdama yansımalarını irdeleyerek geniş bir pencereden esneklik kavramına dair tartışmalar yürüttük. Şimdi de “bilgi toplumu” iddialarıyla

desteklenen teknolojik gelişmelerin emeğin temel bileşimi olan vasıf kavramı üzerindeki etkilerini incelemeye çalışacağız.

2.2.1.Vasıf ve Kutuplaşan İşgücü Piyasası

Endüstrileşme sonrası emeğin doğasındaki değişimler neticesinde vasıf kavramı ön plana çıkmıştır. Emek unsurunun temelinde yer alan bu kavramın tanımlanması açısından ortak bir görüş yoktur. Vasıf, üretim sürecinde işçinin yapılan işin tamamını kavrayabilmesi ve işini tam olarak özümseyerek hem kendini hem de işini geliştirmesidir (Yücesan-Özdemir 2014(a): 110). Sözlük anlamı nitelik²⁶ olan kavram için farklı değerlendirmeler vardır. Bazı yaklaşımlar konuyu emek için “vasıf”, bazıları ise sermaye için “vasıf” olarak farklı ele alırlar (Yücesan-Özdemir(b), 2014: 163). Yücesan-Özdemir vasıf kavramına ait bu iki farklı bakış açısını oldukça zihin açıcı bir şekilde anlatır (2014(b): 163-164):

“Sermaye için ‘vasıf’ ve emek için ‘vasıf’ kavramları aynı değildir.

Dolayısıyla, emek süreci teorisyenleri, ‘vasıfsızlaşma tezi’ ile işin değersizleşmesini ve işgücünün değersizleşmesini vurgularken; sermayenin ve organik aydınlarının 21 yüzyılın başında bilgi toplumunun vasıflı, altın yakalı çalışanlarından bahsetmesi tam da sınıfların vasıf kavramında ne anladığıyla ilgilidir.”

Yani emek süreci teorisyenleri işin değersizleşmesi ve işgücünün değersizleşmesini vasıfsızlaşma olarak adlandırır (Braverman, 2008; Yücesan Özdemir, 2014(a); Durmaz, 2014). Bu teorisyenler özellikle teknolojideki gelişmelerle ve kapitalizmin yeni denetim mekanizmaları ile emeği vasıflarından koparıldığını iddia ederler. Çünkü bu yaklaşıma göre vasıf, işçinin işi ile ilgili yetki ve denetimine kendisinin sahip olmasıdır (Yücesan-Özdemir, 2014(a): 111). Beşeri sermayeyi temel kaynaklardan biri olarak gören yaklaşım içinse vasıf, kapitalist birikim rejimi için-artı değer üretimiyle sağlanan birikim-gerekli olan bilgi ve becerilerdir. Bu bilgi ve beceriler sayesinde nitelikleri sürekli artacak olan bir işgücünden bahsederler (Bell, 2012; Drucker, 1993; Toffler 2008).

²⁶Türk Dil Kurumu[TDK] <https://sozluk.gov.tr/> (27.11.2019).

Kavrama ilişkin farklı değerlendirmelerin bakış açılarının yanında kavramın emek piyasasında yarattığı iki taraflı kutuplaşmış yapı ve teknolojik gelişmeler sonrası emeğin getirdiğı konum da bizim açımızdan oldukça dikkate değerdir. Braverman vasıf kavramını açıklama şekli ile hem teknolojik gelişmelerin emeğin nitelikleri üzerindeki etkisini hem de işgücü piyasasının sürüklendiğı bölünmüş-kutuplaşmış-yapıyı çok şeffaf özetlemektedir (2008: 401):

“Vasıf kavramı işçi açısından, geleneksel olarak zanaat ustalığıyla; yani maddeler ve süreçlerle ilgili bilginin, özgün bir üretim dalını sürdürmek için ihtiyaç duyulan uygulamaya konulmuş el mahareti ile birleştirilmesiyle bağlantılı bir nitelikti. Zanaat vasıflarının parçalanması ve üretimin sosyal bir süreç olarak yeniden inşa edilmesi, geleneksel vasıf kavramını imha etti ve geriye emek süreçleri üzerinde ustalığın gelişebilmesi bakımından tek bir yol bıraktı: Bilimsel, teknik ve mühendislik kanalıyla elde edilen gelişim... Ama bu bilginin, yönetim ve onunla yakından bağlantılı personellerin ellerinde aşırı yoğunlaşması, çalışan nüfus bakımından bu yolu da tıkadı. İşçilere bırakılansa, yeniden yorumlanmış ve acınası biçimde yetersiz olan bir vasıf kavramıdır: Bu kavram özel bir maharet, sınırlı ve tekrara dayalı bir işlem, vs.’ den oluşmaktadır.”

Görüldüğü gibi kapitalist model, üretimi yeni bir sosyal süreç olarak yeniden inşa ederken, kurnazca, emeğin üretimdeki rolünü de silikleştirmektedir. Emeğin elinde avucunda ne varsa kapitalist birikim uğruna-artı değer birikimi uğruna-paramparça etmektedir (Yücesan-Özdemir, 2014(b): 163). Sanayi öncesi dönemde görece özerk olan ve üretim sürecinde etkin bir şekilde var olan emek, sanayileşmeyle ve kapitalizmin aşırı işbölümü ile değersizleşmeye başlamıştır. Kapitalist işbölümü yapısı içinde planlama ve tasarım işlevlerinin yöneticilerin elinde toplanması da emeğin değersizleşmesinde önemli bir unsur olmuştur (Öngen, 1996: 141). Yani bilginin işçiden alınıp yöneticilere verilmesi emeğin özerkliğini derinden sarsmış, işgücünün niteliklerinden yoksun bırakılmasının altyapısı oluşturulmuştur (Giddens, 2012: 705). Bu durumda işgücü piyasasında sayısı az, azınlık bir nitelikli emek ile sayısı çok, rutin işleri yapan, vasıfsız emekçiler arasında kutuplaşma artacaktır. Harvey de işgücü piyasasının kutuplaşmış-bölünmüş ve ayrılmış-hale gelişini şöyle açıklamaktadır (2012: 171-174):

“Fordizmden esnek birikim sürecine geçişle birlikte işgücü piyasası ikili bir yapıya ulaşacaktır. Çekirdek işgücü tam zamanlı çalışan, sürekli statüye sahip ve kurumun uzun vadeli geleceği için merkezi önem taşıyan çalışanlardan oluşur. İş güvencesi, yükselme ve yeni beceriler elde etme şansı daha yüksektir. Çevre işgücü ise aslında iki alt gruptan oluşur. İlki büro işi, sekreterlik, rutin işler ve daha az vasıflı işler gibi işgücü piyasasında her an bulunabilecek vasıflara sahip tam zamanlı personelden oluşur. Mesleki yükselme olanakları daha düşük olan bu grup, yüksek bir işgücü devir hızı özelliği gösterir. İkinci çevresel grup, ilk çevresel gruptan da daha düşük iş güvencesine sahip olan, yarı zamanlı çalışan, geçici işlerde çalışan, taşeron çalışan, stajyer olarak çalışan kesimi ifade eder.”

Harvey’in bahsettiği işgücü piyasasındaki bu iki kutup, aslında sermayenin tam da istediği ortamı yaratmaktadır. Bu ortam, emeğin tahakküm altına alınması ve kutuplaştırılarak bölünmesidir. Şirketler en alt düzeydeki ofis işlerini, birkaç standart aşamaya indirebildiklerinden kolayca programlanabilen rutin işleri otomatikleştirme eğilimindedirler. Kuşkusuz bu otomatikleşme sonrası rutin ofis işlerinin çoğu silinmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan daha yüksek düzeydeki operasyonlar, bir kısım profesyoneller ve karar üreten vasıflı büro işçilerinin elinde toplanmıştır. Yani sistem içerisinde işlemlerin en alt düzeyinde rutinlik ve sıradanlaşma hâkim olurken, orta düzeyde, karar alma süreçlerinde daha aktif olan bir işgücü ortaya çıkmıştır. Fakat karar alma süreçlerinde daha aktif olan orta düzey büro çalışanlarının işleri de zamanla sıradanlaşmaktadır. Dolayısıyla karar alıcı sürecin hâkimi profesyoneller ile rutinliğe itilen ve vasıfları tehlike de olan işgücü arasında kutuplaşma giderek artmaktadır (Castells, 2008: 333-334). Artan bu kutuplaşmanın emeği disipline eden etkisi ile ilgili Stanford’ un tespiti dikkate değerdir (2019: 107):

“Farklı işçi grupları arasında uçurumun derinleşmesi ve emek piyasasının bölünmesinin güçlenmesi işini kaybetmenin maliyetini artırarak emeğin disiplin altına alınmasını kolaylaştırdı. ‘Çekirdek’ işlerde (bilhassa önemli beceriler gerektiren ya da üretkenliğin son derece yüksek olduğu sanayilerde) çalışan işçiler fazladan ücret alıp ek haklardan yararlanırlar ve (asla tamamen garanti altında olmasa da) belli ölçüde uzun süreli iş güvencesine sahiptirler. Ücretlerin düşük olduğu hizmet sektörü işleri gibi ‘marjinal’ işlerde çalışan işçiler çok daha düşük ücretler alırlar ve iş güvenceleri daha sınırlıdır. Resmi işsizlik oranı görece düşük olsa bile, yüksek ücretli

çekirdek işlerden ‘sürülüp’ düşük ücretli güvencesiz işlerde çalışmaya mahkûm edilme tehdidi, yüksek ücretli işlerde çalışan işçiler açısından güçlü bir disipline sokucu tehdit olmaya devam etmektedir.”

Görüldüğü gibi Stanford da işgücü piyasasında meydana gelen kutuplaşmaya dikkat çekmiş, ek olarak çekirdek işgücünün yaşadığı denetim baskısından da bahsetmiştir. Sonuçta işgücü piyasasındaki bu bölünme neticesinde arada sırada iş bulan ve “Macdonalds” işçiliği diye adlandırılan niteliksiz bir emek kitlesi ile neredeyse sürekli istihdam olanağına sahip nitelikli çekirdek işgücü bir arada bulunacaktır. Yani bir yanda belli bir nitelikli işgücü talebi ortaya çıkarken öte yanda niteliksizleşme artacaktır (Öngen, 1996: 133). Bize göre kapitalizm yeniden yapılanma süreci neticesinde, çevre işgücündeki artışın çekirdek işgücündeki artışa göre daha fazla olması muhtemeldir. Esnek istihdam biçimlerinden olan yarı zamanlı çalışmanın son yıllardaki artışı bu tahmini güçlendirmektedir. Bu doğrultuda bazı OECD ülkelerinde istihdamda yarı zamanlı çalışanlarda meydana gelen değişimi gösteren Tablo 9’a bakmamız yerinde olacaktır.

Tablo 9

Bazı OECD Ülkelerinde Yarı Zamanlı İstihdam Oranları (%)

	Kanada	Hollanda	Danimarka	Fransa	Almanya	Türkiye	OECD
1990	17	31,7	23,3	11,9	15,2	9,3	15,1
1992	18,5	34,5	22,5	12,7	14,4	11,9	16,7
1994	18,9	36,4	21,2	13,8	15,8	9	17,4
1996	19,1	36,4	21,5	14,8	16,5	5,5	16,8
1998	18,8	38	22,3	17,2	18,3	6,1	17,1
2000	18,1	39,6	21,3	16,9	19,4	9,4	16,9
2002	18,8	43	20	16,2	20,8	6,6	17,2
2004	18,5	43,9	22,2	17	22,3	6,1	18,2
2006	18,2	44,5	23,6	17,2	25,8	7,6	18,2
2008	18,6	45,3	24,4	17	25,9	8,5	18,7
2010	19,6	47	26,3	17,8	26,3	11,5	20,1
2012	19	48,1	25,7	18	26,8	11,9	20,5
2014	19,3	48,8	25,5	18,9	27,6	10,6	20,7
2016	19,2	48,6	25,3	18,7	27,7	9,5	20,4
2018	18,7	49	23,6	18,4	28	9,9	21,3

Kaynakça: OECD 2019 <https://stats.oecd.org/>

Tablo 9’da seçili bazı OECD ülkeleri için ve OECD ortalaması için yarı zamanlı çalışma istatistikleri sunulmaktadır. Seçili ülkelerin tamamında istihdamda yarı zamanlı çalışmaya doğru bir geçiş söz konusudur. Hala oldukça yüksek seyreden tam zamanlı istihdam istikrarlı bir şekilde düşerken yarı zamanlı çalışma sürekli artış eğilimindedir. Buradan hareketle istihdamda yeni katılan işgücünün önemli kısmının yarı zamanlı çalışmaya geçtiği yorumunu yapabiliriz. Ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerin ele alındığı tabloya göre yarı zamanlı çalışmanın en yaygın olduğu ülke yüzde 49 ile Hollanda olmuştur. Almanya 1990’ların başında yüzde 15 civarı olan yarı zamanlı çalışma 2018’de yüzde 30’a yaklaşmıştır. Gelişmekte olan ülke olarak değerlendirilen Türkiye’de ise yarı zamanlı çalışma dönem dönem artıp azalmakla beraber istihdamda tam zamanlı çalışma ağırlığını korumaktadır. Aslında bu durum ülke gruplarına göre değişiklik olacağına göstergesidir. Görece daha gelişmiş ülkeler de yarı zamanlı çalışma hizmet sektörünün artan etkisi ile daha fazladır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise istihdamda tarımın varlığını hala sürdürmesi, sanayileşme sürecinin tam anlamıyla tamamlanamaması gibi nedenler yarı zamanlı çalışma oranlarının düşük kalmasında etkili olabilir. Tüm OECD ülkeleri ortalamasında 1990 yılında yüzde 15,1 olan yarı zamanlı çalışma 2018’de 21,3’e yükselmiştir. Aslında yarı zamanlı çalışmada gerçekleşen ilerleme doğrudan çekirdek işgücünde azalış ve çevre işgücünde artış olarak ele alınmasa da buradan çıkarılacak değerlendirmeler zihin açıcıdır. İstihdamda artık yarı zamanlı çalışma tercih edilmekte ve haliyle esneklik çalışma hayatındaki varlığını pekiştirmek adına büyük adım atmaktadır. Esnek çalışma biçimlerinin en yaygın çeşitlerinden olan yarı zamanlı çalışma gibi geçici çalışma da dikkat çekilmesi gereken bir unsurdur. İstihdamda ortaya çıkan standart dışı hale geçiş geçici istihdamda da bir bakış sunmayı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle geçici istihdam oranlarını gösteren Tablo 10’da konu ile ilgili zihin açıcı bir değerlendirme yapmamıza olanak sunacaktır.

Tablo 10**Bazı OECD Ülkelerinde Geçici İstihdam Oranları (%)**

	Kanada	Hollanda	Danimarka	Fransa	Almanya	Türkiye	OECD
1990	-	16,8	30	38	34,1	19	19,8
1992	-	21,5	29,4	37,3	34	25,3	20,2
1994	-	26,5	31,1	40,7	38	27,1	20,7
1996	-	30,3	30,7	47,2	44,9	25,5	21,7
1998	27,5	34,2	27,2	53,8	52,2	20,5	23,9
2000	29,1	35,5	27,4	55,1	52,4	23,7	24,3
2002	29,7	36,3	27	48,5	51,4	17,9	23,5
2004	29,4	38,8	25,7	48,1	55,5	9,3	24
2006	29,3	43,6	22,4	51,8	57,5	13,4	25,5
2008	27,2	45,2	23,6	52,6	56,8	12,5	25
2010	29,8	48,3	21,1	55,1	57,2	17,2	25,2
2012	30,7	51,3	20,9	55,8	53,7	19,3	24,6
2014	30,8	55,5	21,4	57,3	53,4	21,7	25,1
2016	30,7	55,6	33,6	58,8	53,2	24,7	25,5
2018	31,8	55	34,2	57,6	51,7	24,1	25,7

Kaynakça: OECD 2019 <https://stats.oecd.org/>

Seçili OECD ülkelerinde geçici olarak belirli sürelerle istihdam edilenleri gösteren Tablo 10 istihdamdaki eğretilişmede meydana gelen artışı göstermektedir. Türkiye dâhil olmak üzere seçili tüm ülkelerde toplam istihdamda geçici istihdam oranları ara ara dalgalansa da genellikle istikrarlı olarak artmaktadır. 1990’da Hollanda’da yüzde 16,8 olan geçici çalışma büyük bir sıçrama ile yüzde 60 civarına gelmiştir. Fransa’da ise 1990’da yüzde 40’a yaklaşan geçici çalışma 2018’de yüzde 60 bandına gelmiştir. OECD ortalamasında 1990 yılında yüzde 19,8 olan geçici çalışma 2018 yılında 25,7 olarak gerçekleşmiştir. Tablodan da görüleceği üzere geçici istihdamda ortaya çıkan artış söz konusudur. Bu istatistikler ışığında çevre işgücüne olan talebin artıp çekirdek işgücüne olan talebin azaldığı yorumu yapılabilir. Yani istihdam da çekirdek işgücü azalırken, artık geçici çalışma ve yarı zamanlı çalışma gibi tercihlerle çevre işgücünün istihdamda artış göstermesi ihtimali oldukça mantıklıdır.

Ek olarak zihinsel süreçlerinden soyutlanmış basit bir el etkinliğine dönüşen emek, zamanla hem beceriden ve nitelikten hem de üretim için gereken bilgiden ve üretim sürecinin bir bütün olarak kavranması yeteneğinden soyutlanmıştır. Yani emek makinenin-yeni dönemde bilgisayarın-kölesi durumuna gelmiştir (Şenkal, 2015: 142). Bu durum vasıflarından koparılan, geçici işlere mahkûm olan emekçi kitlesinin daha fazla artmasına neden olacaktır. Yaşanan enformasyonel gelişmeler, emek piyasasında yaşanan esneklik uygulamaları, sermayenin mobilitesinin artması gibi unsurlar, az, fakat çok etkili ve ayrıca yüksek ücretli bir çekirdek işgücü ortaya çıkarırken; çok, fakat üretim sürecindeki etki çok az olan ve düşük ücretli, güvencesiz, geçici çalışan emekçi sayısını artırmaktadır.

Vasıf kavramına ve işgücü piyasasında ortaya çıkan kutuplaşmış yapıya kısaca değindik. Şimdi konumuz açısından enformasyon teknolojilerinin (teknolojide ve bilgi-işlemede meydana gelen değişimler) emeğin vasıflarının nasıl etkilediğini kavramaya çalışacağız.

2.2.2. Teknolojik Gelişmelerin Emeğin Vasfı Üzerindeki Etkisi

Özellikle 1990'lardan beri devamlı olarak hızlı bir şekilde ilerleyen teknolojik gelişmeler sosyal ve ekonomik hayatta değişimlere sahne olmaktadır. 1946'da yapılan ilk bilgisayarın²⁷ 30 ton ağırlığında olduğu, bugünse bilgisayarın elimizde kullandığımız telefonlarla hayatımıza girdiği bir dönemdeyiz. Kuşkusuz teknolojinin bu gelişimi teknik gelişmelerle sınırlandırılmaz. Başta ekonomi olmak üzere, sosyal, kültürel ve siyasal birçok etkisi vardır (Günay, 2001: 1-2). Yeni teknolojilerin durdurulması zor yükselişi çalışma hayatının geneline etki ettiği gibi vasıf kavramını da etkilemektedir. Teknolojinin hem ekonomik-işgücü piyasası açısından-hem de sosyal-emeğin içinde bulunduğu durum açısından-gelişmeler neticesinde vasıf kavramını ne şekilde etkilediği bizim ele almaya çalışacağımız konudur.

Ekonominin teknoloji odaklı gelişimi ile bilgi teknolojilerinin yaygın olarak kullanılmaya başlanması, gerek üretim sistemlerinde gerekse örgütlenme biçimlerinde köklü değişiklikler sağlamıştır. Özellikle emeğin verimliliğini artırma yönüyle dikkat çeken bu geçiş zaman tasarrufu sağlayarak daha kısa sürede daha çok

²⁷ Bilgisayarın tarihçesi için bakınız: 1- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/115511>
2- http://www.madran.net/wp-content/uploads/2013/09/btu100_1_ek_bilgisayar_tarihcesi.pdf

işin yapılabilmesine imkân vermektedir. Ancak bu süreçte teknolojik gelişmenin emeğin niteliği üzerinde ne tür etki yaptığı konusunda sorgulamalar göz ardı edilmemelidir. Yeni teknolojiler işgücünü, çalışma süreçlerini, mesleki yapıyı değiştirmektedir. İmalat sektöründe çok sayıda iş otomasyon nedeniyle silinmekteyken, diğer tarafta çok sayıda iş açısından da vasıfların artırılması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi uygulamalar vardır (Castells, 2008: 337). Bir tarafta işin değersizleşeceğini, emeğin vasıfsızlaşacağını ve buna bağlı olarak emek ve sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisinin artacağını öne sürenler; diğer tarafta ise bilimsel ve teknik gelişmelerin etkisiyle yeni iş türlerinin ve nitelik biçimlerinin gerçekleşeceğine dair iddiaları vurgulayanlar bulunmaktadır (Öngen, 1996: 118). Yani kısaca teknolojik gelişmenin emeğin niteliklerini artıracığı ve azaltacağı yönünde iki zıt görüşten bahsetmek mümkündür. İlk görüş açısından bakıldığında, yüksek teknolojilerin üretim süreçlerine dâhil edilmesiyle birlikte kullanılmaya başlanan yüksek teknolojilere sahip makine ve teçhizatı kullanmak için vasıflı emeğe ihtiyaç vardır ki bunu sağlamak için kullanılacak en önemli araç eğitim olacaktır. Eğitim emeğin niteliklerinin artmasını sağlayacaktır (Alçın, 2006: 85-86). Eğitim sürelerinde gerçekleşen artışın doğrudan bir vasıf yükseltici unsur olmadığını düşünüyoruz. Bununla ilgili Armağan'ın şu tespitini önemli bulmaktayız (2012: 121):

“İnsanlar geçmişe kıyasla daha fazla okula gitmektedirler çünkü okuma yazma bilmek ve basit aritmetik işlemler yapabilmek bugünün şehir hayatında gerekli olan vasıflardır. Şirketlerin daha fazla eğitim görmüş insanlara ihtiyaçları olup olmadığı ve insanların daha uzun seneler okula gitmelerinin onları daha vasıflı yapıp yapmadığı tartışılan bir konudur.”

Armağan'ın da belirttiği gibi çalışanların eskiye göre daha fazla eğitim görmüş olması doğrudan vasıflarla dolu bir işgücü piyasası olacağı iddialarını haklı çıkarmaz.

Ayrıca teknolojik gelişmelerin ilerleyişi açısından önlenemez bir gerçeklik olan emek yoğun sektörden sermaye yoğun üretime geçişle, bir taraftan işçinin yerini makineler almakta diğer taraftan da işgücünün niteliği değişmektedir. Bu değişme ilk görüşe göre yüksek vasıflı çalışana talebini yükseltecek (Kocabaş, 2004: 38), haliyle yeni işçi modeli açısından da vasıfları artıran bir yapı sergileyecektir. Sermaye

açısından artık çalışsın diye makinelere yatırım yapmak, işgücüne yatırım yapmaktan daha mantıklı hale gelmektedir (Sennett, 2017: 13). Çünkü makine ile el işi arasındaki rekabeti makinenin kazandığı ortadadır (Huberman, 2005: 188). İkinci görüş açısından ise durum daha farklıdır. Teknolojik gelişmelerin üretim sürecine adaptasyonunun amacı emeği ikame etmek ve sermayenin vasıflı emeğe bağımlılığını önlemektir ki bu durum işgücünün niteliğinde bir kayba neden olacaktır. Çünkü işgücü artık işin tamamına hâkim değildir. Bölümlere ayrılmış olan ve kendi payına kalan kısım ile ilgilenmektedir (Alçın, 2012: 86). Ayrıca emeğin teknolojiyle ikamesi neticesinde karmaşık görevlerin makinelere geçmesiyle ve insanın makinenin basit bir izleyicisi durumuna gelmesi de emeği iyice niteliksizleştirecektir (Öngen, 1999: 133). Bu bakış açısına göre emek, teknolojik gelişmeler sonrası kontrol gücünü sermayeye devretmekte, hem tahakküm altına girmekte hem de vasıflarından koparılmaktadır (Belek, 1999: 53). Yani işçi, bir yandan emeği üzerindeki kontrolünü yitirirken, kendi emeğinin ürün üzerinde var ettiği değeri de kaybeder. Bunun sonucunda işgücü proleterleşerek vasıflarından koparılır (Durmaz, 2014: 21). Emeğin önemli bir bölümünün niteliksizleşmesi, türdeşleşmesi ve sermayeye olan bağımlılığının artması olarak betimleyebileceğimiz proleterleşme (Öngen, 1996: 118), aslında sanayileşme dönemiyle başlamış, yeni dönemde beyaz yakalıları da etkisine almış bir kavramdır. Özellikle kapitalizmin 1970 krizinden çıkış yolu olarak gördüğü post-Fordist süreçle beraber zihin emekçileri-beyaz yakalılar-niteliksizleşme eğilimiyle yüz yüze kalmışlardır. Zihin emeğindeki bu proleterleşme bu kesimin ağırlıklı bir kısmını imtiyazlı bir konum ve kimlikten uzaklaştırmıştır. Yeni dönemde eğilim beyaz yakalılarındaki lüzumsuzlaştırılması yönündedir. Bu lüzumsuzlaştırma eğilimi aslında beyaz yakalıların emeğinin de teknolojiyle ikame edilmesi-ve neredeyse makinelerle konuşan makineler sistemine doğru geçilmesiyle alakalıdır (Bora vd., 2012: 18). Yani zihin emekçilerinin entelektüel sermayelerinin teknolojiyle ikamesi neticesinde üretimden koparılmakta-üretim araçları elinden alınmakta-ve bunun sonucunda da haliyle proleterleşmektedirler. Şu an ücretli çalışmak için işçilerin bir yere (ofis, fabrika vb) toplanıp ücret karşılığı çalışması bizlere oldukça olağan gelmektedir. Fakat bu durum hiç de olağan değildir. Bir insan zorunlu kalmadıkça başkasının yanında çalışamaz. Fakat üretim araçları elinden alınan işçilerin yapacağı başka bir şey kalmaz. Elleri olan tek şey para karşılığı satacakları emek güçleridir

(Huberman, 2005: 184). İşte tam da burada proleterleşme kavramının fitili yakılır. Önce para karşılığı emeğini satmaya mecbur bırakılan emek, daha sonra teknolojideki gelişmelerle-makine ve otomasyonun etkisiyle-denetim altına alınır ve en sonunda vasıflarının sömürülmesine maruz kalır. Yani teknolojideki gelişmeler vasıf üzerinde ağırlıklı olarak yıkıcı etkiler meydana getirir.

Teknolojinin emeğin vasfı üzerindeki etkisini ele alan iki farklı bakış açısını özetledikten sonra enformasyonel-teknolojik gelişmelerin emeğin niteliğine etkisini farklı gruplar açısından daha detaylı incelemek uygun olacaktır.

2.2.2.1. Vasıfları Artıran Enformasyon

Enformasyonun vasıf üzerindeki etkisine olumlu bakanlar biraz önce bahsettiğimiz iki zıt görüşten ilkidir. Bu görüşe göre enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler çalışanlar üzerinde pozitif etki yapacaktır. İstihdam edilenler enformasyondaki gelişmeler sonucu vasıflarını artıracak, daha nitelikli bir işgücü giderek emek piyasasında ağırlıklı hale gelecektir. Özellikle beyaz yakalıların bilgisayar becerilerini kullanarak, kapsam bakımından genişlemiş işleri yerine getirebilmeleri çalışmanın değerine pozitif etki yapacaktır (Nurol, 2014: 76).

Bilgi sektörünün ekonomide nispi ağırlığının artacağı ve buna paralel olarak yüksek vasıflı işgücünün talep edileceğine (Zaim, 2005: 597) inanılmaktadır. Bilgisayar, enformasyon ve ulaşım başta olmak üzere pek çok alanda yaşanan teknolojik gelişmeler, vasıfsız işgücü yerine, bilgiye sahip vasıflı işgücünü ortaya çıkaracaktır (Kocabaş, 2004). Bu doğrultuda bilgi teknolojilerinin “bilgi işçisi” talebine paralel olarak, işçilerin vasıflarını yükselteceği düşünülmektedir. Zaten teknolojinin vasıfları artırdığını savunan görüşler açısından, yeni ekonominin işleyişi için nitelikli bilgiye ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç yönetsel, teknik ve profesyonel mesleklerin gelişimi ile sağlanacaktır (Aktaran Castells, 2008: 278). Sayılan mesleklerin gelişmesinden kast edilen, çalışanların niteliklerinin artacağı ve işgücü piyasasına bu nitelikli emek sınıfının yön vereceğidir.

İşlerin kapsam olarak genişlemesi gibi teknoloji sonrası üretim tekniklerinde de genişlemeler olmuştur. Kitle üretiminin özel amaçlı ve tek bir iş gerçekleştiren makineleri, farklı işleri aynı anda gerçekleştiren daha fonksiyonel makinelere bırakmıştır. Bu fonksiyonellik üretimde tek bir bölümüne hâkim olan bilgi türünün

önemini zayıflatmış, üretimin bütününe etkisi olan bilgi önem kazanmıştır. Üretimde meydana gelen bu keskin dönüşüm firmaların işgücüne olan ihtiyaç şeklini de değiştirmiş (Petrol İş, 1997: 867) eskiye göre hem işletmeler daha vasıflı çalışanlar talep etmeye başlamış, hem de çalışanların vasıfları bu gelişmeler neticesinde yükselmeye başlamıştır. Zaten sermaye, stokların ortadan kalktığı, kalite kontrol mekanizmalarının üretimin tüm süreçlerine yayıldığı, mal üretiminde çeşitliliğin ve kalitenin arttığı esnek üretim dönemine girildikten sonra vasıflı ve motivasyonu yüksek işçiler talep etmeye başlamış (Petrol İş: 883) bu doğrultuda ortalama vasıflarda bir artış süreci yaşanmaya başlamıştır.

Selamoğlu da vasıf kavramına ve onu etkileyen teknolojiye üretim tekniğindeki yenilik açısından yaklaşır. Yalın üretim denen bu süreci şöyle özetlemektedir (1998: 17):

“Günümüzde teknolojinin gelişmesi ve karmaşıklaşması, üretim araçlarının verimliliğinin, ancak insan unsurunun teknoloji ile bütünleşmesi sonucu yükselbileceğini göstermiştir. Daha basit bir ifadeyle, üretim sürecinde makinelerin verimliliği, işgücünün çalışma hayatı içerisinde deneyimlere bağlı olarak artmaktadır. İşte insan unsurunun makineye ruh kazandırması, bu ilişkiyi ifade eder.”

Teknolojideki gelişmelerin vasıflı insan emeği olmadan bir anlam ifade etmeyeceğini vurgulayan Selamoğlu emeğin üretim sürecindeki etkisi ile ilgili de şu tanımlamayı yapmaktadır (1998: 7):

“Yalın üretim modelinde işgücü sahip olduğu vasıf, bilgi, tecrübe ve sorumluluk ile üretim sürecinin gerçek yöneticisi olarak kabul edilmektedir. Üretim standartları ve çalışma yöntemlerinin temel çerçevesi yönetim kademesi tarafından belirlenirken, işgücü bu yapı içerisinde kendi sorumluluğunda olan üretim alanında yöntemlerin detaylandırılmasında serbesttir.”

Burada da teknolojinin artırdığı vasıflar neticesinde üretim sürecinin asıl hâkiminin-tamamının olmasa da-yeni nitelikli işgücü olduğu öne sürülmektedir. Zaten bu yaklaşıma göre, bilgi teknolojileri ve yalın üretim teknikleri işgücü açısından bürokratik hiyerarşinin azalmasına yol açmış, bunun etkisiyle de emeğin çoklu işlem kabiliyetini, yani vasıflarını artırmıştır (Parlak ve Özdemir, 2011: 30). Görüldüğü gibi esneklik ve esnek çalışma-esnek birikim-çalışanların içinde

bulunduğu durumu değiştirmekte, düşük vasıflı veya vasıfsız işler yerine vasıflı emeğe olan talebi artırmaktadır (Yavuz, 1995: 22). Vasıflı emeğe artan talep ise işgücünü nitelik kazanma konusunda cesaretlendirici bir gelişme olacağından, emeğin vasıflarında da artış yaşanacağı düşünülmektedir.

Yapılan bir araştırmaya göre, bilgisayar destekli makineleri (robotları) kullanan işletmelerin yüzde 60'ı, bu teknolojilerin girişinden sonra daha yüksek vasıf talep etmeye başlamışlardır (Ak. Bozkurt, 2000(a): 73). Yeni teknolojilerin istihdam üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla Almanya'da beş şirkette 10 robotun kullanılmasına dair yapılan başka bir araştırmada, yeni teknolojilerin vasıflı işgücü kullanımını olumlu etkilediği görülmüştür. Fakat özellikle vasıfsız işgücü üzerinde oldukça önemli ölçüde olumsuz etkide bulunduğu gözlenmiştir (Bozkurt, 2012: 175). Bu araştırmalar enformasyon teknolojisinin vasıflı işgücü ihtiyacını ortaya çıkardığı iddialarının dayanaklarıdır. Zaten yüksek teknolojiye dayanan esnek üretim düzeninde, daha vasıflı işgücü talebinde artış olması (2012: 173) doğaldır. Ayrıca geçmişe göre vasıfların daha çok arttığı ile ilgili genel bir kanı vardır, ama buradaki kasıt ortalama vasıftır. “Bilgi toplumu”nda enformasyonel gelişmeler nedeniyle en düşük düzeydeki çalışanın bile belli bir vasıf düzeyine sahip olduğu öne sürülür (Şenkal, 2015: 150). Teknolojideki gelişmeler sonucu emek süreci daha fazla bilimsel bilgiye sahip olmaktadır. Bu nedenle emek süreçlerinde ortalama bilimsel, teknik ve vasıf içerikleri geçmişe göre artmaktadır (Armağan, 2012: 120). Artan vasıflar kuşkusuz nitelikli çalışanlar ile işlerin daha iyi yapılacağı ihtimalini akıllara getirir. Aslında bu yaklaşım bizi Sennett'in “bir şeyi o işin kendisi için iyi yapmak” diye nitelediği zanaatçılık kavramına götürür. Ama yeni ekonomik düzende çalışanların kendini zanaatçılığa vermesi şirketler açısından tercih edilen bir şey değildir. Pek çok şeyi kısa sürede yapmak isteyen kurumlar kabiliyeti pratikle derinleştiren çalışanlarla ters düşerler. Çünkü becerinin derinleşmesi zaman almaktadır. Bu nedenle bir iş için hızlıca konup kalkan, yuva yapmayan ve esnek çalışan yeni tercihtir (Sennett, 2017: 77-78). Görüldüğü gibi teknoloji sonrası vasıfların-özellikle ortalama vasıfların-artışı varsa bile, yeni şirket kültürü istihdam da “iyi üretendense, çabuk halleden” tercihinin yakın durmakta, çalışanların vasıfları artsa da bu vasıflarını kullanmaya gelince sorun çıkarmaktadır. Bu durumda yeni düzenin vasfı ele alışının ne kadar da tutarsız olduğunun açık kanıtıdır.

Fakat önemli olan ileri teknoloji sonrası ortaya çıkan vasıflı işgücü talebinden ziyade, ileri teknolojinin vasıf üzerindeki etkisidir. Bu başlıkta anlatılanlar, ileri teknolojinin vasıfları ve vasıflı işgücü ihtiyacını artıracaklarını savunuyorlardı. Sonraki başlığımızda ise enformasyon teknolojilerinin vasıflı işlerin çoğunda niteliksizleşme yarattığını öne sürmektedir.

2.2.2.2. Enformasyonun Yok Ettiği Vasıflar

Teknolojik gelişmelerin etkisiyle otomasyon ve mekanizasyonun emeği tahakküm altına alacağı ve vasıflarını eriteceği iddiası, enformasyonun vasıfları yok edici etkisine inanan yaklaşımlarca üzerine basarak belirtilir. Burada sermayenin amacı görevlerin uzmanlık esasına bölünmesiyle emeğin her türlü otonomiden mahrum bırakılmasıdır. Bu yolla vasıflı işçi vasıfsız işçi seviyesine düşürülür (Armağan, 2012: 106). Aslında emek üzerinde artan bu denetim baskısı ile vasıfsızlaştırma olgusu Yücesan Özdemir'in "Neoliberal Emek Rejimi" olarak adlandırdığı dönemin temel dinamiklerini oluşturur. Teknolojinin hız, erişilebilirlik ve ucuzluk gibi özelliklerini lehine kullanan bu emek rejimi; siyasal, ideolojik ve iktisadi yapıların emek karşıtlığı zemininde hareket etmelerini sağlamaktadır (2014(b): 158). Yani yeni iletişim teknolojilerinin sağladığı kolaylıklar sayesinde emek süreci açısından artan bir denetim ve vasıfsızlaşma süreci ortaya çıkmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2014(a)). Bu ekonomik rejimde becerilerin raf ömrü artık çok kısalmıştır. Teknolojide ve bilimde var olan gelişmeler nedeniyle çalışanların hemen hemen her on yıllık dönemlerde, vasıflarının son kullanma tarihi geçmesin diye yeniden güncellenme yapması gerekmektedir (Sennett, 2017: 11). İşgücü ömür boyu sürecek bir vasıf edinip iş hayatını o şekilde yürütememekte, piyasada olduğu süre içerisinde vasıfsızlaşmakta ve yeniden vasıf kazanma cenderesiyle karşı karşıya kalmaktadır (Harvey, 2012: 259). Böylece yeni düzenle tek bir şeyi hakikaten iyi yapmayı öğrenebilme ideali-zanaatçılık ideali-kösteklenirken, geçmiş başarıyı değil potansiyel kabiliyeti öven bir işgücü piyasası oluşmaktadır (Sennett, 2017: 11).

Teknolojideki gelişmeler insan emeği ile makinelerin yer değiştirmesine neden olmuş ve endüstriyel kapitalizm emeğin vasıflarını bu şekilde yok etmeye başlamıştır (Yıldız, 2010: 143). Zaten teknolojideki dinamizm kapitalist sistemin kaçınılmaz unsurlarındandır. Bu unsur nedeniyle sistem devamlı bir dinamizm içerisinde ilerler.

Bu ilerleme bizi Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramına götürür. Schumpeter'in girişimcilik teorisine dayanan yaratıcı yıkım, girişimcilerin yenilikleri gerçekleştirirken eskiyi de yıkması olarak açıklanabilir (Basılğan, 2011; 28). Fakat teknolojinin gerçekleştirdiği yenilik istikrarsızlığı ve güvencesizliği yaratıcı yıkımın etkisi ile keskinleştirirken emeğin vasıflarını da değersizleştirir (Harvey, 2012: 127). Teknolojinin vasıf üzerinde yarattığı etkinin olumsuz olduğu kanısındaki en önemli kuramcı olan Braverman (2008), kapitalist emek sürecinin çalışmanın sürekli değersizleştirilmesi üzerine kurulu olduğunu vurgular. Değersizleşme zamanla emeği sermayeye mecbur kıldığından sermayenin emek üzerindeki denetimi artar. Artan denetim vasıfsızlaşmayla beraber işgücünü de ucuzlatır. Emek sürecinin her aşaması bilgi ve beceri edinme süreçlerinden süzülerek basit emek haline getirilir (Armağan, 2012: 113).

19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde işgücünün yerine getirdiği karmaşık işlerin makineler tarafından yapılmasıyla emeğin vasıfsızlaşıp düşük ücrete ve monoton çalışmaya maruz kalacağı konusunda şüphe yoktu (Sennett, 2017: 68). Bu vasıfsızlaşma ve rutinleşme sanayileşme ile başlasa da günümüzde yeni ve daha ağır biçimleriyle emek piyasasını ve hayatlarımızı etkilemektedir. Sanayi devrimi sonrası emeğin yaşadığı değersizleştirilme süreci, enformasyon teknolojileri ile ilgili gelişmelerin arttığı son otuz yıllık dönemde de etkisini sürdürmektedir. Günümüzde bilgi-işlem sektörünün gelişmesi özellikle büro ve hizmet sektöründe çalışanların önemli ölçüde niteliklerini kaybederek vasıfsız hale gelmelerine neden olmaktadır (Lordoğlu, ty: 175). Yeni dönemin ofisleri tam olarak sanayileşme döneminde var olan fabrikaları örnek olarak oluşturulmuştur. Buna ek olarak işin kendisi tekrara dayanır, parçalıdır, sıkıcıdır ve bezdiricidir. Tıpkı sanayileşme zamanında olduğu gibi emek kutuplaşmış bir haldedir. Sanayileşmede üretimde çalışanlar ile yöneticiler iki farklı gruba ayrılmışken, yeni düzende çalışanlar üst düzeyde soyut işlerde çalışanlar ve daha az soyut işlerde çalışanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan ilki zamanın çoğunu toplantılarda ve iş yemeklerinde geçiren; üst düzey yöneticiler, mühendisler ve bilim adamları vb.'dir. İkincisi ise daha az soyut işlerde çalışan, endüstrileşme zamanı fabrikalarındaki mavi yakalı işçiler gibi hiç durmadan aynı işi tekrarlayan; güvencesiz beyaz yakalılarıdır (Toffler, 2008: 237-238).

Kumar, Toffler'in "daha az soyut işlerde çalışan" işçiler olarak nitelendirdiği büro çalışanlarının vasıfsızlaşması ile ilgili şu betimlemeyi yapmaktadır (2010: 34):

"Kayda değer bir ölçüde vasıflılık derecelerini ve karar düzeylerini içeren büro işleri bir zamanlar hem bir 'zanaat' ögesi hem de yarı idari bir öge içeriyordu. Büro makinelerinin hesap makineleri ve delgili kart işlemcisi biçimi altında kaydettikleri ilerleme, büro işlerinde çalışan işgücünün vasıfsızlaşma sürecini başlattı. Bir zamanlar zanaat sahibi olan büro işçisi gitgide basit bir makine kullanıcısı ve fiş doldurucusu haline geldi."

Yani teknolojik gelişmelerin büro çalışanlarını vasıfsızlaştırdığı vurgulanmaktadır. Buna ek olarak, büro işlerinin imalat sanayindeki gibi aşırı işbölümüne tabi olmaları da vasıflarını olumsuz etkilemektedir. Braverman bu durumu şöyle aktarır (2008: 292):

"Büro çalışması karakteristik biçimde, tıpkı imalat sürecinde olduğu gibi ya da aslında imalat sürecinde olduğundan daha da kolaylıkla, artık süreç ve bu sürecin altında yatan politikalar bütünü üzerindeki bütünsel kavrayışları yitirmiş olan birçok parça işçisi tarafından analiz edilmekte ve kendi aralarında paylaşılmakta; ayrı ayrı memurlar postaları açmakta, siparişlerin tarih ve istikametlerini belirlemekte, müşteri bilgisini yorumlamakta, kredi takası yapmakta, kesinlik sağlamak ve bu ürünlerin envanterde olup olmadığını görmek amacıyla sipariş edilen ürünleri kontrol etmekte, makbuz yazmakta, buna fiyatları eklemekte, ulaşım bedellerini eklemekte, çıkarmakta ve hesaplamakta, bunları müşteri hesabına postalamakta ve buna benzer işleri yapmaktadır."

Görüldüğü gibi sanayileşmede fabrikalarda olduğu gibi, büro işlerinde de ofislerdeki aşırı işbölümü vasıfsızlaşma sürecini doğurmuştur. Yani Taylorist yönetim anlayışının varlığı yeni bir boyutta enformasyonla ilgili işlerde de sürmektedir. Ayrıca Fordist sistem otomasyonla birlikte sanayide rutin işlerin ağırlık kazanmasına neden olup işçileri vasıfsızlaştırmıştı. Post-Fordist sürecin otomasyondaki yüzü de bilgisayardır. Özellikle veri işleme ve veri girme işlerinde çalışan işçiler vasıfsızlaşma sürecini ağır bir şekilde yaşamaktadırlar. Örnek vermek gerekirse, bir sigorta şirketinde sigorta poliçesi oluşturma işlemini gerçekleştiren bir işçiyi düşünelim. İşçi, şirketin genel merkezinin oluşturduğu ve bilgisayarındaki

kayıtlı sistem üzerinden müşteri bilgilerini bilgisayara girmekte, bu bilgiler sonrası poliçeyi çıktı şeklinde elde etmektedir. Bir süre sonra poliçe oluştururken veri girişlerini işin rutinliğinden dolayı neredeyse ezberle girebilecek seviyeye gelmektedir. Bu nedenle burada yapılan iş sanayideki rutin işlerden farksız hale gelmekte, işçinin motivasyonunun düşmesi söz konusu olabilmektedir. Ayrıca, işçi ortaya koyduğu ürünle ilgili tam bilgi sahibi olamamakta ve üretim sürecine yabancılaşarak, imalat işçisinin yaşadığı sürecin hemen hemen aynısını yaşamaktadır. Aynı durum bankalarda çalışan veznedar işçiler için de geçerlidir. Onlar da aynı şekilde müşterilerin talepleri doğrultusunda, sisteme belirli kodlar girmektedirler. Gördüğümüz gibi enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin vasıf üzerinde ağırlıklı olarak olumsuz etki yaratması söz konusudur. Yani enformasyonla birlikte birçok enformasyon işçisi açısından, yeni teknolojilerin uygulanması sonrası, Fordist fabrikanın hareketli montaj hattının mümkün kıldığından daha sıkı teknik denetimin ortaya çıkması söz konusudur. Bu denetim Taylorcu ilkelerin doğasında yatan “vasıfsızlaşma dinamiğini” sürdürmektedir ve desteklemektedir (Kumar, 2010: 34).

Ek olarak, bilgi-işlemedeki gelişmeler işleri basit ve entelektüel bir çaba gerektirmeyecek biçimde kolay yapılabilir hale getirmiştir (Lordoğlu, ty: 178). Nasıl ki sanayileşme sonrası makinelerin devreye girmesiyle birlikte, eskiden “türlü çeşit düzenler kurmaya yatkın olan kurnaz işçi” tarafından yönetilen süreçler, “bir çocuğun bile gözetmenlik yapabileceği kadar kendi kendisini yöneten” mekanizmanın altına sokulmuşsa (Braverman, 2008: 16), enformasyondaki gelişmelerde “bilgi işçileri”nde aynı etkiyi yaratmıştır. Mesela büro işçileri, kendilerinin sıkça söyledikleri gibi “bilgisayar köleleri”, yaptıkları işin bütünsel amacı konusunda hemen hiçbir kavrayışa ya da işin hızını denetleme gücüne asla sahip olmayan tam birer makine besleyicisi haline geldiler. Yani zeki olan makinedir, işçi değil. Bu durumda büyük ölçüde vasıfsız, çoğunluğu kadın olan büro işgücü kitlesi ile çoğunluğu erkek olan küçük bir vasıflı idareciler ve bilgisayar profesyonelleri arasında²⁸ büyük bir uçurum oluşur (Kumar, 2010: 35). Bu nedenle vasıfsızlaşma günümüzde hiç olmadığı kadar geçerlidir. Çünkü yeni dönemde

²⁸ Burada vurgulanan önemli bir ayrıntıda emeğin cinsiyetçi ayrımlara maruz kalma şeklinin hala devam ettiği ve bu sıkıntının çözülmediği şeklindedir.

Bkz: https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_458132/lang--tr/index.htm (29.11.2019).

özellikle hizmet sektöründeki emekçilerin yalnızca kol emeği değil, zihin emeği ve duygulanımsal emeği de parçalanmakta, rutinleşmekte ve tekdüzeleştirilmektedir (Yücesan-Özdemir, 2014(b): 163).

Duygular gibi yalnızca zihne hitap etmeyen duygulanımlar zihnin yanında bedene de etki eder. Yani duygulanımsal emek rahatlık, heyecan, sakinlik, tutku gibi duyguları üreten ve işleyen bir emektir. Özellikle hizmet sektöründe “güler yüzlü hizmet” olarak özetleyebileceğimiz bu emek türü, iyi hal ve tavırların işe yansıtılmasıdır (Hart ve Negri, 2014). Duygulanımsal emekle ilgili zihin açıcı bir tespit Akalın (2007) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mankenlik mesleğini “bedenlerini yegâne sermayeleri haline dönüştürmüş bir emek gücü” olarak nitelendiren Akalın mankenlerin güzel olma halinin yalnızca podyumda değil tüm hayatlarında adeta bir zorunluluk gibi olmasını duygulanımsal emek olarak niteler. Yani duygulanımsal emek, duyguların metalaşması durumunun yalnızca işyeri sınırlarında değerlendirilemeyeceğini, bu metalaşmanın tüm yaşamı etkileyen bir bütünlükle ele alınması gerektiğini vurgulayan bir kavramdır (Yücesan-Özdemir, 2014(a): 117). Yaşamın tamamına sirayet eden duygulanımsal emek, “kendini kontrol etme” ve “kendini baskılama” gibi eylemlerle vasıfsızlaşmaya neden olur (2014(a): 121). Nasıl sanayi devrimi öncesi var olan vasıflarını yeni toplum düzenine, yani sanayi toplumuna sunmak zorunda kalan zanaatkârlar olduysa; yeni dönemde de vasıflarını kapitalizmin güncellenen haline sunan, hatta vasıflarından koparılan bir işgücü yığını oluşmuştur (Altan, 2007: 48-49).

Aslında enformasyondaki gelişmeler çoğu işler için emeği vasıfsızlaştırırsa da, daha yavaş bir şekilde yeni vasıflara da neden olmaktadır. Bir tarafta üstün vasıflarla dolu kilit role sahip çalışanlar, öte yanda güvencesiz, kayıt dışı ve taşeron gibi esnek çalışma biçimlerine maruz kalan çalışanlar vardır (Şenkal, 2015: 157). Bu ayrıma rağmen işgücü piyasasında geçmişle karşılaştırılmayacak ölçüde bilgisayar kullanan, bilgiye daha çabuk erişen ve görece daha yenilikçi bir işçi kitlesi olduğunu bir gerçektir. Yani genel vasıf düzeyi yükselmekte, emek piyasası daha çok bilgi içeren bir yapıya kavuşmaktadır. Fakat bu durum biraz da çağın gereklerinden kaynaklanmaktadır. Geçmişte bilgisayar yoktu, şimdi var. Bilgisayar kullanımının artması ve iletişimde, ulaşımda yaşanan iyileşmeler işgücü piyasasının da genel vasıf düzeyini yükseltecektir-yükseltmiştir de-.Ama hizmet sektöründeki özellikle büro

işlerinde (Braverman, 2008), çağrı merkezlerinde (Yücesan-Özdemir, 2014(a)) vb. emeğin vasfını düşürmektedir. Emek aynen Fordist dönemde olduğu gibi, işleri rutin olarak yapılmakta ve Taylorizm’de olduğu gibi iş bölümü ile vasıfsızlaşmaktadır. Zaten bilim ve teknolojinin kullanımıyla teknik işbölümü emeğin niteliksizleşmesine ve değersizleşmesine neden olur. Çünkü işbölümü, emeği kapitalist denetimin basit bir aracına dönüştürmüş ve işgücünü sermayeye bağımlı hale getirmiştir. Böylece emeğin yaratıcı gücü üretimden soyutlanarak tamamıyla sermayenin bir unsuru haline gelir (Öngen, 1996: 151). Özellikle yeni yüzyılla birlikte kapitalizmin artan iş bölümü hizmet sektöründe homojenleşme ve proleterleşmeye neden olmuştur. Bu nedenle vasıfsızlaşma tezi bugün geçmişte olduğundan daha geçerli bir haldedir (Yücesan-Özdemir, 2014(a): 111). Özetlersek yeni teknolojilerin istihdam, iş ve işgücü üzerinde olumsuz etkileri vardır. Yeni teknolojiler, üretim sürecinde hâlihazırdaki vasıfları ve haliyle iş tatminini ortadan kaldırarak emeğin istihdamının niteliğini ve statüsünü zayıflatmaktadır. Pek çok insan için iş, vasıf gerektirmeyen ve tatmin sağlamayan bir faaliyete dönüşmüş, yaşamak veya ücret kazanmak için araçsal bir unsur haline almıştır (Parlak, 2004: 101-102).

2.2.3. Bir Vasıf Hikâyesi: Yediğimiz Ekmekteki Emek Ne Âlemde?²⁹

Sennett ABD’nin Boston şehrinde bulunan bir ekmek fırınında emeğin yaşadığı dönüşümle ilgili bir hikâye anlatıyor. Sennett’in anlatımıyla (2008) fırının eski hali hem üretim tarzı, hem çalışan tipi olarak yeni haliyle oldukça dikkat çeken bir fark içermektedir. Bizim dikkat çekeceğimiz nokta yaşanan enformasyonel gelişmelerin fırındaki emek üzerinde nasıl bir etki bıraktığı ile ilgilidir.

Fırında eski ile yeni arasındaki en önemli yenilik ileri teknoloji ile çalışan ve her şeyin “kullanıcı dostu” olduğu bir ortamın ortaya çıkmış olmasıdır. Gerçekten “kullanıcı dostu” olan ileri teknolojiler fazla emek dostu görünmemektedirler. Çünkü fırınlara bilgisayarların girmesiyle fırın işçilerinin malzemeye ya da ekmek somunlarıyla hiçbir temasa girmeden, bütün üretim sürecini ekrandaki ikonlar

²⁹ .Bu bölüm Richard Sennett’in Karakter Aşınması Kitabının 4. Bölümünde, ‘Okunaksız’ başlığında anlatılan fırıncıların hikâyesinden aktarılmıştır.

Bkz: Richard Sennett, Karakter Aşınması, Çeviren: Barış Yıldırım, 6. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, s.63-75.

aracılığıyla takip etmeye başlamış ve işçilerin pek azı ürettikleri somunları görebilir hale gelmiştir. Tahmin edeceğimiz gibi, bu durum emek sürecinde yabancılaşma olgusunun ortaya çıkmasına neden olmakta, işçiler üretim sürecinde etkisiz olduklarından işlerine yabancılaşmaktadırlar. Fırındaki işçilerden birisinin “Eve gidince güzel ekmeği pişiririm, tam bir fırıncı kesilirim. Buradaysa tek yaptığım birkaç tuşa basmak” demesi, durumu özetlemektedir. Yani işçiler için ekmeğin artık bilgisayar ekranındaki temsilden ibarettir.

Onlar artık ekmeğin nasıl üretildiğini bilmemektedir. Makineler bozulduğunda elle ekmeği yapmaları mümkün değildir. Fırın ileri teknolojilere bürünmeden önce tüm çalışanlar ekmeği yapma vasfına sahipken, şimdi sadece fırının o eski zamanlarından kalan bir fırın ustası ekmeği yapma vasfına sahiptir. Diğer tüm çalışanlar enformasyon teknolojileri nedeniyle vasıfsızlaşmıştır.

Bu hikâye ile günlük hayatımızda en çok kullandığımız şeylerden birisi olan ekmeğin üretiminde emek sürecinin nasıl bir değişim geçirdiğini gördük. Enformasyon teknolojilerindeki gelişmeye paralel olarak üretimde ileri teknoloji kullanımının, işçileri yabancılaşma ve vasıfsızlaştırma gibi sorunlarla karşılaştırdığını fark ettik. Gördüğümüz gibi enformasyon teknolojileri hayatın her alanına müdahil olmaktadır. Teknoloji gelişmekte ve bilgi giderek önem kazanmaktadır. Ancak bunun yanında işler basitleşmekte, işçiler teknolojik gelişmeler nedeniyle vasıfsızlaşmaktadır. Kısaca enformasyon teknolojileri hayatlarımızı kolaylaştırmaktadır fakat insan hayatında önemli unsurlardan birisi olan çalışma unsurunu da vasıfsızlaştırmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.MÜHENDİSLİK, MÜHENDİS EMEĞİ VE TÜRKİYE'DE MÜHENDİS İŞSİZLİĞİ

Mühendislerin toplumun refahı ile yaşam kalitesinin artması ve gidererek daha verimli hale gelmesinde rol oynayan çalışan grupları arasında yer aldığı günümüzde herkes tarafından kabul edilmektedir. İşyerinizde yerinizden kalkmadan şöyle bir etrafınızı incelediğinizde, ortaya çıkmasında mühendislerin payı olan yüz civarında eşya sayabilirsiniz. Üstelik bu eşyalar arasında tablonun asılı olduğu çivi gibi basit olanların yanında klima gibi birçok parçadan oluşan daha karmaşık cihazlar da yer almaktadır. Daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise mühendislerin; mucit, araştırmacı, tasarımcı, müşavir gibi çok çeşitli unvanlar altında devasa gökdelenler veya gelişmiş uçaklardan nanorobotlar veya gelişmiş ilaçlara kadar uzanan geniş bir yelpazedeki ürünlerin ortaya çıkmasına katkıda buldukları söylenebilir. Diğer bir deyişle, çevremizde modern olan ve çeşitli malzemelerden oluşan neredeyse her şeyin gelişiminde mühendislerin bir şekilde yer aldığı ifade edilebilir (Coates, 2008: 1).

Bu çoklu fonksiyonlarına rağmen ülkemizde her geçen gün mühendis işsizliği artmaktadır. Ekonomik kriz, sanayi sektöründe odaklanmaktadır ve beraberinde işten çıkarmalarla sektördeki işsiz sayısını arttırmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu, TÜİK verilerine göre, işsiz sayısı Ocak 2019'da 4,7 milyona yaklaştı. İşsizlik oranı aynı dönemde yaklaşık 4 puanlık artış ile yüzde 14,7'yi; tarım dışı işsizlik 4,1 puanlık artış ile yüzde 16,8'i buldu.

Ocak 2018-2019 döneminde, 12 ayda istihdam 872 bin azalırken bunun 200 bine yakını imalat sanayi ve madencilikte gerçekleşti. İnşaat bu 12 ayda 480 bin istihdam kaybetti.

Genelde sanayi çalışanları için geçerli olan ücretlerde erime ve işsizlik sorunu, mühendisleri de kapsamaktadır. TÜİK verilerine göre mühendisler arasında işsizlik oranı 2018'de yüzde 10'un üstüne çıkmış ve işsiz mühendis sayısı 2017'ye göre 18 bin artarak 91 bine çıkmıştır.

TÜİK verileri, mühendislerin işsizliğinin 2014'ten bu yana arttığına işaret ediyor. 2014'te sayıları 58 bin olan işsiz mühendislerin izleyen yıllarda sayıları artmış ve 2018'de 91 bine çıkarak 2014'e göre yüzde 57 artış yaşanmıştır. Aynı dönemde mühendis işsizliği yüzde 8,8'den yüzde 10,3'e çıkmıştır (MMO, 2019). Aynı yıllar arasında istihdam edilen mühendis sayısı yüzde 30 civarında artarken işsiz mühendis sayısında yüzde 60'a yakın bir artış olması durumun vahametini ortaya koymaktadır (TÜİK, 2019).

3.1.MÜHENDİS KAVRAMI VE MÜHENDİSLERİN SINIFSAK-İDEOLOJİK KONUMU

Mühendislik mesleği bilimsel ve deneye dayalı bilgileri, insanlığa faydalı olacak makine ve malzemelerin tasarımı ve üretimi için kullanma sanatı olarak tanımlanmıştır. (Kılıç, 2010: 21)

Sınıf konumları, kapitalist üretim ilişkilerinin içerdiği kapitalist ve emekçi rollere göre belirlenir. Bu rollerin açıkça tanımlanabildiği kapitalist işletme yapılarında, işletme içi işbölümüne bağlı olarak sınıf konumların belirleyebildiğimiz ölçüde kolaylaşmaktadır. Bu çerçevede, işletme içi iş bölümünün, yalnızca yönetim ve üretimden oluştuğu kapitalist işletmelerdeki sınıf konumları, "yönetim işlevi" için kapitalist, "üretim işlevi" için işçi sınıfı olarak ayrışır. Bu iki sınıf konumunun, birbirinden farklı ekonomik ve sosyal ayrıcalıklara sahip katmanlar içerdiği ve bu katmanların da yine kapitalist üretim ilişkilerinin yapısından kaynaklandığı hatırlanmalıdır. Sınıf analizi için asıl sorun, kapitalist işletme yapılarının yalnızca yönetim ve üretimden oluşan yalın bir hiyerarşiyeye sahip olmamasından kaynaklanır. Kapitalist işletmeler, gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak bütün süreçlerini akılcılaştırmaya tabi tuttuklarından, genellikle orta kademedede yoğunlaşan bir teknik işler hiyerarşisi oluşur. Bu hiyerarşide görev alan çalışanların rolleri, gelişmemiş organizasyon yapılarına sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerin sınıf konumları açısından bir başka ayırt edici özelliği de bu türden işletmelerde orta kademe olarak adlandırabileceğimiz bir teknik işler hiyerarşisi oluşmadığından, bu süreçlerde yer alan ücretli emeğin işçi sınıfı konumuna yakınlaşmasıdır. Ücretli emeğin tümü birlikte değerlendirildiğinde işçi sınıfı konumundaki çalışanların, sahip oldukları işgücü niteliğine ve eğitim düzeylerine bağlı olarak katmanlaştığı ve bu nedenle türdeş bir sınıf konumu oluşturmadığı da bir gerçektir. Aynı nedenle, işçi sınıfı

içerisinde yer alsalar da teknik olarak daha fazla sorumluluk taşıyan mühendislerin, işverenin gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu açıktır (Köse ve Öncü, 2000(b)).

3.1.1. Etimolojik Olarak Mühendis ve Çeşitli Mühendis Tanımları

Büyük yapıların, köprülerin, sulama sistemlerinin inşası gibi mühendislikle ilişkili faaliyetler eski çağlardan bu yana var olmakla birlikte, modern anlamıyla mühendislik mesleği kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır. Sanayileşme ile mühendis mesleğinin gelişmesi tarih sahnesine makine üreten, tasarlayan, çözen, çözümleyen, hesaplayan, onaran, planlayan, verim artıran bir profesyonel çalışan tipi ortaya çıkardı. Bu gelişme ile bilim, teknoloji ile harmanlanarak mühendisliği ortaya çıkardı (Savuk, 2014: 42)

İngilizce'deki “engineer” veya Almanca'daki “ingenieur” gibi Avrupa dillerinde mühendis anlamına gelen sözcüklerin temelinde Latince'deki “inginerium” kelimesi bulunmaktadır. “Maharet, hususi bir zekâ sahibi” anlamına gelen bu kelimenin aksine Türkçe'deki “mühendis” teriminin kökeni ise Farsça'daki “andaze” sözcüğüne dayanmaktadır (Bilir, 2010: 2). Ölçü veya geometri anlamına gelen bu kelimenin Arapçası olan ve “çizmek, ölçmek” anlamına gelen “hendese” sözcüğü ise Türkçede kullanılan mühendis kelimesinin temelini oluşturmuştur (Kılıç, 2010: 21). Mühendisliğin İngilizcedeki karşılığı olan “engineer” sözcüğünün ise “icat eden, yaratıcı olan kişi” anlamına gelen Latince kökenli “ingeniatorem” (Adams, 1996: 4) veya “maharet, hususi bir zekâ sahibi” anlamına gelen yine Latince “inginerium” (Bilir, 2010: 2) sözcüklerinden türetildiğine ilişkin görüşler bulunmaktadır. Benzer kökenden gelen İngilizcedeki “engine” kelimesinin motor, makine veya lokomotif anlamına gelmesi, mühendislerin birçok cihazın işletilmesinden de sorumlu tutulmasına sebep olmuş olsa da aslında mühendisin temel özelliğinin yaratıcı olmak olduğu söylenebilir (Adams, 1996: 4). Bu açıdan değerlendirildiğinde mühendisliğin, tanımlardaki “çizmek” ifadesi sebebiyle mimarlık veya inşaat mühendisliğiyle, “icat etmek” ifadesi sebebiyle de makine mühendisliğiyle daha yakın bir kavram olduğu söylenebilir. Benzer şekilde mühendisliğin, yaratıcılık ve üretimin ön planda olduğu teknolojik bir bilim olması dolayısıyla makine mühendisliğiyle büyük ölçüde örtüştüğü de görülmektedir (Kılıç, 2010: 21).

Yapılan tanımlamalar aşağıdaki gibidir;

Belirlenen bir gereksinimi karşılamak üzere, etrafımızdaki fiziki çevreyi değiştiren bir ürünün tasarımı, üretilmesi ve işletilmesinin düzenlenmesi işlevidir (Vincenti, 2008: 5-6).

İnsanların gereksinim duyduğu maddeleri doğadan elde edebilen veya yapay olarak üreten; olaylara sistematik bakabilen, herhangi bir sorunla karşılaştığında o sorunu çözmek için hangi kaynakları ne şekilde kullanması gerektiğini bilen, araştırmacı; üretilen bilgiyi sistemleştiren ve insanlığın kullanımına sunan kişidir (TMMOB, 2006: 19).

Eğitim, deneyim ve uygulama ile edinilen, matematik, doğa ve mühendislik bilimleri bilgileri sonucu kazanılan formasyonun, insanlık yararına bir gereksinmeye yanıt vermek üzere ekonomiklik öğeleri de göz önünde bulundurularak; teknik ağırlıklı ekipmanların, ürünlerin, proseslerin, sistemlerin ya da hizmetlerin tasarımı, hayata geçirilmesi, işletilmesi, bakımı, dağıtımı, teknik satışı ya da danışmanlık ve denetiminin yapılması ve bu amaçlarla araştırma-geliştirme etkinliklerinde kullanılması, tasarlanması, yaratılması işlevi (TMMOB, 2005: 2). Yani bilimsel bilgiyi teknolojik bilgiye çeviren, insanın dünya ile ilişkisine aracılık eden bir meslektir (Taluğ vd, 2015: 203).

İnsanların her türlü ihtiyacını karşılamaya dayalı yol, köprü, bina gibi bayındırlık; tarım, beslenme gibi gıda; fizik, kimya, biyoloji, elektrik, elektronik gibi fen; uçak, otomobil, motor, iş makineleri gibi teknik ve sosyal alanlarda uzmanlaşmış, belli bir eğitim görmüş kimse olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2019).

3.1.2. Mühendislik İdeolojilerine Yönelik Farklı Yaklaşımlar ve Mühendislerin Sınıfsal Konumuna Bir Bakış

Mühendis kimlikleri arasında, ulusal/toplumsal düzeylerde önemli tekil farklılıklara rağmen (Crawford, 1989; Meiksins ve Smith, 1996; Noble, 1977; Whalley, 1986; Zussman, 1985), mühendisliğin ve olası mühendislik kimliklerinin evrensel bir belirlenime sahip olduğu ve bu belirlenimin tarihsel bir sistem olarak kapitalizmin emek-sermaye ilişkileri bağlamında anlam kazandığını öne sürülmektedir. Bu çerçevede düşünüldüğünde Türkiye'deki mühendis kimliklerinin

ve ideolojilerinin, Türkiye'ye özgü ekonomik ve toplumsal koşullardan etkilendiği ve bu belirlenimin, kapitalizmin evrensel mantığından bağımsız ele alınamayacağı açıklık kazanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'deki mühendislerin mühendis kimliğine atfettikleri anlamlar, bu çalışmada teorik düzeyde kurgulanan evrensel mühendis kimliklerine/ideolojilerine bağlı kalınarak değerlendirilmekte ve bu evrensel kimliklerden/ideolojilerden hangisinin, ne tür koşullar altında (sınıfsal, örgütsel, siyasal vb.) hakim kimlik konumuna geldiği tartışılmaktadır (Köse ve Öncü, 2000(b)).

Bu tartışmada göz önünde bulundurulması gereken en önemli nokta, kuramsal olarak kurgulanan mühendis kimliklerine/ideolojilerine bu biçimleriyle somut gerçeklikte rastlanabilmesinin mümkün olmadığı, çünkü somutta var olan mühendisin öznel oluşumunun tarihsel-toplumsal koşullarca belirlendiği ve onun bu koşullarla etkileşim halindeyken, verili kültürel/ideolojik eğilimlerin etkisiyle kuramsal olarak genelleştirilemeyecek bir nitelik kazanmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında kuramsal kimlikler/ideolojiler, somut tikel örneklerin yakınlaştıkları ya da uzaklaştıkları referans noktaları olarak değerlendirilmeli ve karmaşık somuttaki farklılıkları anlayabilmemizi kolaylaştıran kavramsal modeller olarak görülmelidir. Evrensel olarak türdeş bir mühendis kimliğinden söz etmenin güçlüğüne işaret eden bu önerme, mühendislerin, ait oldukları toplumsal yapıların özgül ekonomik, siyasal ve kurumsal özelliklerinden kaynaklanan farklı mesleki kimliklere de sahip olabileceklerinin göz ardı edilmemesi gerekliliğine işaret etmektedir.³⁰

3.1.2.1. İki Farklı Mühendis İdeolojisi: Sermaye Olarak Mühendis ve Sermaye Karşısı Mühendis

Genel bir soyutlama düzeyinden bakıldığında, kapitalizmin temel çelişkisinin, emek ve sermaye arasındaki ilişkiden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Sermaye için emek, kendi değerini artırmanın bir aracıdır. Başka bir deyişle sermayenin emek üzerindeki beklentisi mümkün olan en yüksek değeri yaratması ve değer-in-artı değer-ele geçirilmesidir. Kendi varoluşunu, piyasadan temin edeceği ihtiyaç maddeleri ile sürdürmek zorunda olan ücretli emeğin ise sermayenin rasyonellerince

30 Meiksins ve Smith (1996) karşılaştırmalı bir perspektiften türeterek önerdikleri dört farklı "teknik emeğin örgütlenme" modeline dayanarak, mühendislerin mesleki kimliklerinin ülkeden ülkeye önemli farklılıklar gösterebildiğini ileri sürmektedirler. Bu modellerin kısa bir değerlendirmesi için bakınız: Köse ve Öncü (2000).

şekillenen üretim faaliyetinden böyle bir beklentisi yoktur. Doğal olarak onun beklentisi, çalışmasının karşılığı olarak en yüksek ücreti elde edebilmektir. Bu durum ise üretken etkinlik olarak, emek ile yaratılan değer arasında, kapitalist üretimin varoluş koşullarından kaynaklanan bir çelişkinin mevcut olması anlamına gelir (Şenkal, 2015: 157).

Kapitalist toplumsal örgütlenme ve üretim ilişkileri içinde yer almak durumunda olan mühendisin, bu yapı içerisinde kendini konumlandırması emek ve sermaye arasındaki bu temel çelişkiden bağımsız olamaz. Bu açıdan ilginç olan, mühendisin bu temel çelişki bağlamında mühendisliğe nasıl bir anlam yüklediğidir. Bu noktada mühendisin konumlanması hakkında iki uç noktadan söz etmek mümkündür. O, ya sahip olduğu mesleki formasyona gönderme ile söz konusu temel çelişkinin gerçek bir çelişki olmadığını, bunun tümüyle bir yanılsama olduğu vurgusundan hareketle sermaye ve emeğin çıkarlarının uyum içerisinde birlikte var olabileceğini göstermeye çalışır ve mühendisliği, sermayenin rasyonelleri ile uyumlu olarak tanımlar ya da bu çelişkinin varlığından hareketle, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin, aynı zamanda sermaye ile mühendislik arasında da mevcut olduğu ve bu nedenle mühendisin çıkarlarının sermayenin çıkarları ile uyumsuz olduğu sonucuna ulaşır (Vincenti, 2008: 5-6).

Birinci konumdaki mühendisin ideal tipini, “bilimsel yönetim” ilkelerinin kurucusu ve savunucusu olan Frederick W. Taylor’ın görüşlerinde bulmak mümkündür. Kapitalist işletmenin yönetim sorununu bir tür mühendislik sorunu olarak algılayan Taylor’ın (1947) düşüncesinde mühendis, her şeyden önce bir yöneticidir. Ona göre bir yönetici olan mühendisin temel görevi, kendi sözleri ile ifade etmek gerekirse “tüm çalışanların tek tek maksimum refahını sağlamaya bağlı olarak işverenin maksimum refahını sağlamaktır.” Yani Taylor’ın bakış açısına göre mühendislik, hem emeğin istediği en yüksek ücreti alabilmesinin hem de sermayenin istediği gibi üretimi, mümkün olan en düşük işgücü maliyeti ile gerçekleştirebilmenin koşullarını sağlayan temel bir yönetim işlevidir (Köse ve Öncü, 2000(b): 30). Yani bu bakış açısına göre mühendis, sermayeyi büyütme amacıyla işçiyi sermayeye dönüştürme amacını güder (2000(b): 53). Bu konumdaki mühendis sermaye ve emeğin çıkarlarının uyum içinde birlikte var olabileceğini

göstermeye çalışır ve mühendisliği sermayenin rasyonelleri ile uyumlu olarak tanımlar (Köse ve Öncü, 2000(a): 25).

İlk konumda yer alan mühendis tanımı için, sermayenin çıkarlarından bağımsız hareket etmeyen, işverene uygun maliyetli teknoloji sağlamayı kendisine görev edinen, sermayeye para kazandıran bilim olarak özetleme yapabilir. Bu bakış açısı mühendisliğin verilen görevleri uygulayan, mesleki hedeflerden önce şirket hedeflerini gözetten yapısını öne çıkarır. Nitekim bir araştırmaya göre mühendislerin yüzde 69'u şirketin hazırladığı bir projede yer almanın öneminden bahsederken, sadece yüzde 32'si kendilerinin yarattığı araştırma projelerinde çalışmanın önemini vurgularlar (Derber, 2010: 24-25). Burada şirketi önceleyen, kapitalizmin şımarık çocuklarından olan 'kurumsal aidiyet'³¹ unsuru ön plandadır. Mühendis, kurumu-şirketi-kendi öznesini gerçekleştiren temel gerçeklik olarak konumlandırır. Henüz mühendisliğin tanımını yaparken bahsettiğimiz "buluşu pratiğe döken" mühendisler, bu mühendislik bakış açısında yerini "projede söyleneni yapan" mühendislere geçiş yapmaktadır. Kuşkusuz bu durum mühendislik mesleğinin yaratıcılığına ket vuran, vasıflarını da silikleştiren bir sürecin ortaya çıkmasına neden olur.

İkinci konumdaki mühendisin ideal tipi ise Thorstein Veblen tarafından çizilmektedir. Veblen. (1919, 1921) için mühendislik, Taylor'ın aksine işletme düzeyinde bir yönetim işlevini değil, sanayi toplumunun özgün niteliğini tanımlayan ve köklerini modern teknolojinin yapısında bulan bir bakış açısını simgelemektedir. Veblen'e göre sanayi toplumu, nüfusun maddi refahını sürekli olarak artırabilecek olanaklara sahiptir. Bu olanakların başında ise özgül bir bakış açısı olarak mühendisliğin kendisi gelmektedir. Mühendislik, sanayinin koşullarında sürekli iyileştirmelerle üretkenliği artırıp, insani maddi varoluşu geliştirebilme gücüne sahiptir. Bu potansiyeline karşın fiili olarak mühendisliğin uygulanışı, maddi üretimden daha çok bu üretimin parasal karşılığıyla ilişkili olan "işadamlarının" çıkarlarınınca engellenmektedir. Bu durum Veblen açısından, kapitalizmde sermaye ile emek arasındaki çelişkinin yanı sıra, ondan daha önemli olan bir başka çelişkinin varlığı anlamına gelir. Bu da, mühendislik ile sermayenin rasyonellerinin

³¹ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Sezai Öztop, "Kurumsal Aidiyet Bilincinin Çalışanların Örgütsel Değişim Algısı Üzerindeki Etkisi", Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, 2014, s.299-316.

çatışmasından kaynaklanan mühendis-işadami çelişkisidir. Bu algılayış, Veblen'in yaklaşımında mühendisi, Taylor'un aksine tüm çalışanların önderi konumunda ve servet sahibi, kapitalist/rantiye sınıfların karşısında görür (Öncü ve Köse, 2018: 20).

Çalışmamızda bu iki ideal tip, mühendisin, kapitalist üretim ilişkileri içinde iki uç konumunu temsil etmektedir: Bir yanda işverenin beklenti ve rasyonelleri ile uyumlu olan Taylor perspektifli mühendis, diğer yanda ise işverenle çelişik konumda olan Veblen perspektifli mühendis. Doğal olarak ilk kategorideki mühendis kendisini, üretim sürecinde işverenin beklenti ve rasyonellerini temsil eden, diğer çalışanlardan bağımsız, ayrıcalıklı bir grup olarak görme eğilimindedir. Bunun toplumsal düzeyde yansımaları ise mühendisliğin bir meslek olarak diğer mesleklerden farklı bir konumda değerlendirilmesi ve mesleğin kimler tarafından ve hangi koşullarda yerine getirilebileceğinin yasal olarak güvence altına alınması yani meşrulaştırılması sonucu, mühendislerin gerçekten ayrıcalıklı bir toplumsal katman olarak ortaya çıkmalarıdır (2018: 20).

İşverenle çelişik konumda olan ikinci tip mühendis ise sermayenin toplumsal egemenliğine karşı politik bir bilinç geliştirerek, mühendisi, sermaye karşısında emek cephesinin önderi konumunda algılayacak ve toplumsal değişim projelerinde aktif roller üstlenme eğiliminde olacaktır.

3.1.2.2.Mühendislerin Sınıfsal Konumu

Gelişmiş organizasyon yapılarına bakıldığında, işletme ölçekleri, özellikle yönetim işlevini yerine getirenlerin sınıf konumları açısından çok önemlidir. Gelişmiş organizasyonel yapılara sahip büyük ölçekli işletmelerde işveren, kapitalist rolün içerdiği sorumlulukların önemli bir kısmını yöneticilere devretmekte ve böylelikle, üretim ve orta kademedeki teknik işler hiyerarşisinden bağımsız bir yönetici konumu ortaya çıkmaktadır. Bu konum, söz konusu işletmelerdeki yönetici konumundaki ücretli çalışanların, çıkarları giderek işverenin çıkarları ile örtüşen kapitalist sınıfın bir alt katmanına dönüşmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan, gelişmiş ancak küçük ölçekli işletme yapılarında yönetici konuma sahip ücretliler, kapitalist işverenin denetiminden tümüyle bağımsızlaşamadıkları gibi, üretimle arasındaki organik bağdan da genellikle kopmamıştır. Bu nedenle bu tür işletmelerdeki yöneticiler, kapitalist sınıf konumundan daha çok orta sınıfın bir

katmanı niteliğindedir. Bu açıdan, söz konusu konumdaki mühendisler, teknik sorumlulukları daha yüksek olan üretim ve koordinasyon süreçlerindeki mühendislerle benzer bir konumda yer almaktadır (Köse ve Öncü, 2018: 19-20).

Kapitalistler, emek süreci üzerinde denetim kurmayı kendileri üstlenebilecekleri gibi, bu görevi, kendi adlarına emekçilerle ilişkiye girecek ücretli bir kesime de devredebilirler. Fakat bu durum sınıfların ekonomik belirlenimi açısından bir dizi sorun ortaya çıkarır: Emek süreci üzerinde denetim kurma sorumluluk ve yetkisiyle donatılan, fakat aynı zamanda kapitalist kuruluşun ücretli çalışanı olmayı sürdüren “yöneticiler-idareciler-mühendislerin” hangi ekonomik sınıfta yer aldıkları sorgulanmaktadır. Genel olarak “yeni orta sınıf” olarak adlandırılan bu kesim, emekçi rolünün yanı sıra, kapitalist rolün bazı sorumluluklarını da yerine getirmektedirler. Fakat bu kesim türdeş bir yapı oluşturmamaktadır (Köse ve Öncü, 2000(b): 91).

Emek sürecinde denetim kurma sorumluluğunu üstlenen mühendisler üretim hattından tümüyle kopmuşlarsa, yani sadece kapitalist rol açısından üretimin sorumlu araçlarına dönüşmüşlerse, onlar ücretli çalışanlar olmalarına karşın artık kapitalist sınıf konumunda yer alırlar. Doğrudan üretim hattında yer alan mühendisler ise, kapitalist işlevin teknik rasyonellerine en az niteliksiz işçiler kadar tabi olurlar. Bu nedenle bu kesimdeki mühendisler üretim ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, emekçi rolünün içerdiği bir takım faaliyetleri yerine getirmekte oldukları için işçi sınıfının bir katmanı olarak görülebilirler. Üretim ve yönetim arasındaki koordinasyonu sağlayan orta kademe yönetici konumundaki mühendisler ise ne işçi sınıfına ne de kapitalist sınıfa dâhil edilebilmektedir. Mühendislerin ağırlıklı bir kesiminin “yeni orta sınıf”da bulunduğu iddiası bu belirsizlikten kaynaklanmaktadır (2000(b): 93). Genellikle bu sınıfta konumlanan mühendisler kapitalist sınıfla bağ kuran ve onun çıkarlarını kollayan bir tutum sergilerler.

Fakat bazı görüşlere göre, “yeni orta sınıf” kavramı zemini olmayan bir kavramdır. Beyaz yakalılar-ve dolayısıyla beyaz yakalı kesime dâhil olan mühendisler-her hangi bir şekilde “orta sınıf” olarak görülemez. “Orta sınıf” kavramlaştırması küçük burjuvaziye anlatır ki, bu ara sınıfın kapitalist toplum içindeki yeri bellidir. Geleneksel anlamıyla küçük-burjuvazi mülk sahibi bir sınıftır

ve hiç kuşku yok ki, bu sınıfın kendi içinde de bir farklılık vardır. Küçük-burjuvazinin üst kesimleri kapitalist sınıfa, daha ziyade kendi işgücünü harcayarak varlığını sürdüren kesimleri ise işçi sınıfına yakındır. Küçük-burjuvazi işgücünü işçi gibi gidip bir kapitaliste satmamaktadır ama daima sallantılı bir konumu vardır. Kapitalist gelişme ilerledikçe, sermayenin merkezileşmesi ve tekellerde toplanması nedeniyle küçük-burjuvazi gittikçe eriyerek işçi sınıfının saflarına katılma eğilimindedir. Bu görüşe göre, işgüçlerini ücret karşılığında kapitaliste satarak yaşayan “beyaz yakalı”ların küçük-burjuvazi gibi bir sınıf kategorisi içinde olmadığı apaçık ortadadır (Kızılok, 2011). Bu tarz savları destekleyici bir başka görüş de Çağlı tarafından vurgulanmaktadır (Çağlı, 1999). Çağlı’ya göre:

“Kapitalist gelişme geçmişte büyük ayrıcalıklara sahip olan serbest meslekleri (doktor, avukat, mühendis gibi) sıradanlaştıracaktır. Bu meslekler yanıltıcı bir biçimde serbest meslek kategorisinde görünseler bile, gerçekte meslek mensupları işgüçlerini çeşitli şirketlere, işletmelere satarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Yani bunlar da işçi sınıfının içindedirler. Bu serbest meslek sahiplerinin küçük bir bölümü, kendilerine sermaye birikimi fırsatı sağlayan büyük çaplı büro ve benzeri organizasyonların mülkiyetine sahip olup, yanlarında çok sayıda işçi çalıştırdıklarından ve artı-değer sömürüsüne katıldıklarından burjuvadırlar.”

Gördüğümüz gibi sınıfsal konumla ilgili farklı bakış açıları mevcuttur. Fakat bizce yöneticilerin ve beyaz yakalı profesyonellerin sınıfsal konumları açıktır. Bunlar üretim araçlarına sahip olmamakla birlikte toplumsal iş bölümü içindeki rollerinden ötürü iktidar ilişkilerini ve burjuva egemenlik anlayışını yeniden üreten toplumsal gruplardır. Özellikle denetledikleri emek üzerinde belli bir otoriteye sahip olan orta ve üst düzey yöneticiler ile profesyonellerin işçi sınıfından ayrıldıklarından kuşku duyulmaz (Öngen, 1999: 199). Yani bahsedilen yöneticiler ve beyaz yakalı profesyoneller ağırlıklı olarak kapitalist sınıf içinde anılmalıdırlar. Nitekim Türkiye’de bazı mühendislerle yapılan bir ankette, sadece yüzde 5,1’lik bir kesimin kendisini işçi sınıfına yakın hissetmeleri de bu iddiamızı destekler niteliktedir (Köse ve Öncü, 2000(a): 22).

Ücretli emek dışında kalan işveren/girişimcilerle kendi hesabına çalışan mühendisler ise, sınıf konumlarına kapitalist ve küçük burjuva olarak dağılmaktadır.

Kapitalist konumda yer alan işveren/girişimci mühendisler, sınıf içi iki katmandan oluşmaktadır. “Mülkiyet temelli kapitalist” olarak tanımladığımız bu katmanlardan ilki, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan, ücretli emek kullanan ve doğrudan emek sürecinde yer almayan, yalnızca yönetim işlevini yüklenmiş olan mühendislerden oluşmaktadır. İkinci katman ise, mülkiyet temelli kapitalistin çelişik katmanını oluşturmaktadır. Bu katmandaki mühendisler, ilk katmandaki kapitalist mühendislerden farklı olarak emek süreçlerinde de bizzat yer almakta ve artık değer üretimine katkı sağlayarak, emekçi rolün içerdiği bazı sorumlulukları da taşımaktadır (Köse ve Öncü, 2018: 19-20). Mühendislik mesleğinin bu sınıfsal yaklaşımlar açısından ortaya çıkan karmaşık yapısına “yeni bir sınıf” olarak değerlendirmelere mazhar olan prekarya³² kavramı açısından da kısaca bir bakış sunmamız yerinde olacaktır.

“Precarious” [güvencesiz] sıfatı ile “proletariat” [proleterya] isminin birleşmesiyle oluşan bu terimin “yeni ve düzensiz bir sınıf” olarak geliştiği vurgulanır (Standing 2019: 21). Standing, endüstrileşme döneminde hüküm süren refah devletinin nizami çalışma koşullarına sahip olan proleteryası yerine, “post-endüstriyel” dönemin atipik ve güvencesiz çalışma koşullarına maruz kalan prekaryasının almaya başladığını vurgulamaktadır (2019: 11). Özellikle 1970 sonrası neoliberal anlayışın ekonomik ve sosyal hayatı etki altına alma çabaları, bu yeni sınıfın oluşma sürecinde kritik rol almıştır. Esneklik adı altında çalışma hayatının düzensizleşmesi, orta gelirli beyaz yakalıların zamanla ücret adaletsizlikleri ile alt gelir gruplarına itilmesi gibi sonuçlar prekaryanın genişlemesine neden olmaktadır (2019: 104). Haliyle beyaz yakalı çalışanların emek süreçlerindeki güvencesizleşme ve düzensizleşme onların da kısmen prekarya olarak değerlendirmelerine yol açabilir. Hatta zamanla profesyonel meslekler de emek süreçlerindeki denetim ve güvencesizlik nedeniyle prekaryalaşma tehdidi altına girme potansiyeline sahiptirler

32 Prekarya ile ilgili geniş ve zihin açıcı değerlendirmeler için bakınız:

1- Guy Standing, Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf, Çeviren: Ergin Bulut, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

2- Guy Standing, Prekarya Bilgirsesi, Çeviren: Sercan Çınar ve Sene Demiralp, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

(Standing 2019). Kendi içerisinde homojen olmayan bu “yeni sınıf”, çeşitli formlara sahip olsa da, ortak sıkıntıları güvencesizleşme ve yoksullaşmadır (Standing 2017: 26-42). Mühendislik mesleği içerisinde yer alan ücretli çalışanlarında bir kısmının bu grubun özelliklerini taşıdığı ve gelecekte oluşumunu tamamlayacak olan bu “yeni tehlikeli sınıf”ın içerisinde yer alabileceği olasılığı oldukça yüksektir.

İhtiyaçları doğrultusunda sürekli yıkan ve yeniden yapan sermayenin, kendi rasyonalitesi içerisinde her mesleği olduğu gibi mühendisliği de yeniden tanımladığı ve tanımlamaya devam edeceği (Kaya Aksu, 2011: 67) iddiası bize göre su götürmez bir gerçekliktir. Yeni üretim sistemi ve toplumsal düzenin tüm işgücünde olduğu gibi mühendislikte de yarattığı değişim sınıfsal çelişkilere ek olarak-ve hatta daha derinden-emeğin yaratıcı etkisine ket vurmaktadır. Bu doğrultuda mühendis emeğinin ne durumda olduğu ve nasıl bir niteliksizleşme sorunuyla karşı karşıya olduğuna bakmamız uygun olacaktır.

3.2. MÜHENDİS EMEĞİNİN DURUMU VE DEĞERSİZLEŞMESİ

Sanayileşme ile zanaat vasıfları parçalanmış ve üretim sosyal bir süreç olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu durum geleneksel vasıf kavramını imha etmiş ve geriye emek süreçleri üzerinde ustalığın geliştirilebilmesi bakımından tek bir yol bırakmıştır. Bu yol, bilimsel, teknik ve mühendislik kanalıyla elde edilen gelişim olarak adlandırılmaktadır (Braverman, 2008: 401). Yani üretim süreci teknik bir boyut kazandığından zanaatkârlığın dağınık ve geleneksel yapısının yerini almış, üretim; giderek bilimsel bir nitelik kazanmıştır. Kısaca emek vasıf temelinden bilim temeline dönüşmüştür (2008: 161). Teknolojik gelişmelerle üretim biçiminde ortaya çıkan bu değişim tüm emek biçimlerini olduğu gibi mühendisliği de etkilemiş ve dönüştürmüştür (Kaya Aksu, 2011: 67)

Mühendis emeğindeki dönüşüm, iş bulma sırasında yaşanan zorluktan çalışma sırasında yaşanan olumsuzluklara kadar bir dizi olguyla kendini gösterir. Sorunların en yakıcısı olan işsizliğe yazının başında değinmiş, TMMOB'nin yaptırdığı üç araştırmada da işsizlik artışının net bir biçimde görüldüğünü, özellikle genç mühendislerin bu sorundan muzdarip olduğunu belirtmiştik. Türkiye’de yükseköğretimin kârlı bir yatırım alanına dönüşüp üniversite sayısının inanılmaz bir hızla artması sonucunda her yıl mühendislik mesleğine kitlesel denebilecek bir giriş

olmaktadır. Yalnızca deneyim kazanmak adına çok düşük ücretli, kötü koşullu işleri kabul etmeye mecbur kalan yeni mezun mühendislerin, bugün de mühendisler arasında sömürüye en açık kesim olduğunun altını çizmek gerekir. Çalışma koşullarının kötüleştiğini gösteren bir diğer unsur ücret konusudur. 1998 tarihli TMMOB araştırması, kamuda çalışan mühendisler için net bir şekilde yoksullaşmadan söz edilebileceğini belirtmekte, özel sektörde çalışan mühendisler arasında ise işteki konumuna (yöneticiler ve diğerleri), yaşadığı kente (metropoller ve diğerleri), mezun olduğu okula göre ciddi ücret farklılaşmaları yaşandığına, bu durumun özel sektör çalışanlarının ortak çıkarlar için bir araya gelmesini zorlaştırdığına dikkat çekmektedir (EMO, 2017).

Özellikle Türkiye'nin son 15 yılında inşaat mühendisliği alanında yaşanan dönüşüme bakmak, metalaşmanın emek süreci üzerindeki sonuçlarını bir çırpıda gözler önüne seren bir laboratuvar deneyini izlemek gibidir. 2000'li yıllarla birlikte kentlerin ve doğanın hızla sermayeleştirilmesi, inşaat alanını büyük kapitalist işletmelerin faaliyet gösterdiği bir alan haline getirmiştir. Öncesinde büyük sermayenin kısmen sınırlı, proje bürolarının, KOBİ düzeyinde firmaların yaygın olduğu inşaat sektörü, TMMOB'nin her üç araştırmasının da gösterdiği gibi, mühendislerin firma sahipliğine en fazla yöneldiği sektördür. İmalat sanayinde ücretli çalışma biçimi yaygınken, inşaat sektöründe mühendislerin büyük kısmının küçük bürocu/işveren olarak faaliyet gösterdiği saptanmıştır. Oysa bugün inşaat mühendisliği, mühendislik alanları içinde sömürü oranı en yüksek; proje başına istihdam edilme, taşeron firmalarda çalışma gibi esnek çalışma biçimlerinin en yaygın olduğu; çalışma saatlerinin uzunluğu, hafta tatili vb. hakların kısıtlanması, ücretlerin düşüklüğü, iş kazalarının yaygınlığı gibi en olumsuz çalışma koşullarına sahip alanlardan birisine dönüşmüştür. Aynı durum inşaat sektöründe çalışan elektrik, makine vb. mühendislikler için de geçerlidir (EMO, 2017).

Mühendislik mesleğinde son dönemde moda olan “proje çalışma” kavramı da mühendis emeğinin değersizleştirme sürecine etkide bulunur. Artık bilgi ve teknoloji yaratma noktasında mühendislere özerk çalışma alanı sağlanmamakta, sermaye üretim süreçlerini kendisine göre mühendise dikta etmektedir. Mühendis, kendi özerk tasarımlarını kullanmak yerine, denetiminde çalıştığı işverenin kâr amacı güden uygulamalarını gerçekleştirir. Yani önceden belirlenmiş proje gerekliliklerini yerine

getiren bir teknikere döner. İşler yönetimin oluşturduğu ve zorladığı bir alana sıkışmıştır (Derber, 2010: 3-5). Yaratıcılığı körelen mühendis, tatminsizlik ve vasıfsızlaşmayla karşı karşıya kalır. Artık kendi araştırma ve gelişmeleri, çalışmalarını sermayenin kâr amacına yönelme biçimini almaktadır. Bu süreçte teknik araştırma boyutunda özerk kalan mühendisler, kendi araştırma ve hedeflerini seçme konusundaki haklarından mahrum kalırlar (2010: 13). Henri Lasserre'in, Fransa'nın iki büyük firmasındaki mühendislerle yaptığı alan araştırmasında mühendislerden birinin bu mahrumiyet ve baskı düzeni hakkındaki sözleri dikkate değerdir (Kaya Aksu, 2014):

“İş her geçen gün daha az enteresan oluyor, yöneticilerse giderek daha fazla kuralcı. Gelecek için endişeliyim çünkü her şey kodlanmış, kurallara bağlanmış, baskıcı hale gelecek; oysa önceden daha özgürdük, yalnızca müşterinin talepleri bizi bağlıyordu. Bu kuralları koyarak bizden alabileceklerinin en iyisini almaya çalışıyorlar, herkesin aynı şekilde düşünmesini sağlayarak daha fazla para kazanmak istiyorlar.”

Metalürji mühendisi Serhat'ın bu konudaki görüşleri de mühendis emeğinin durumu açısından dikkate değerdir (Bora vd, 2012: 60-61):

“Artık nitelik veya niteliksizlik kalmadı bence, mavi yakalılar beyaz yakalılar ayrımı da bitti. Neredeyse bitti. Şimdi hangi mühendis söz-karar-yetki mekanizmasında doğru düzgün çalışıyor? Artık azaldı bu. Çünkü karar mekanizmasını göremiyor mühendis, zaten makineler tam otomatik hale gelmiş, mühendis de artık makinenin bir parçası, müdahale edemiyor herhangi bir şeye.”

Ayrıca proje bazlı çalışmaların geçici olması ve bu süreçte mühendislerin üretim sürecine tam etkide bulunup vasıflarını yeterince göstermeye fırsat bulamamaları da emek süreçlerini olumsuz etkiler. Bu nedenle de hem işe hem kendilerine yabancılaşırken, kullanamadıkları yetenekleri nedeniyle de niteliksizleşmeyle karşı karşıya kalabilirler. Kapitalizmin kendini yeniden ürettiği ve post-Fordist süreç olarak adlandırılan, içinde yaşadığımız dönem, bahsettiğimiz proje bazlı çalışmalar için oldukça uygundur. Post-Fordist süreçle birlikte artık iş sözleşmeleri eskiye göre daha çok belirli sürelerle yapılmakta ve bu doğrultuda proje temelli çalışmalar ön plana çıkmakta, üretimin taşeronlar eliyle yürütülmesi ağırlık

kazanmaktadır. Yani işgücü piyasasında da üretim alanında da bir esnekleşme ve atipikleşme söz konusu olmaktadır. Tüm bu yaşananlar uzun süreli ve iş güvencesi garantisi olan işlerden ziyade, kısa süreli, dönemsel projeli ve iş güvencesi zayıf işlere bir geçişe neden olmaktadır.

Rekabet dolayısıyla işi en ucuza, en hızlı yapma yarışı içinde olan firmaların işçi sağlığı ve iş güvenliğiyle ilgili önlemleri almayı maliyet yükseltici bir unsur olarak görmesi, son dönemlerin bir başka yıkıcı sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Son zamanlarda iş kazalarında hayatını kaybeden mühendis sayısındaki artış,³³ bu sonuçtan mühendislerin de kaçamadığını göstermektedir. İş yoğunluğunun limitlerine doğru çekildiği çalışma ortamları ayrıca çalışanlar arasında sağlık sorunlarının ortaya çıkması, yaşlanma ve yıpranmanın hızlanması gibi sonuçlara da neden olmaktadır (EMO, 2017).

Sanayileşme döneminde görece özgür, yaratıcı faaliyetleri ile yönetimin gözdesi olan mühendisler, yeni dönemde proleterleşme tehdidi ile vasıflarından koparılmaktadır. Yaratıcı özgürlüğü elinden alınan mühendis “makinenin bir parçası olma” gerçeğiyle yüz yüzedir. Yaşanan teknolojik gelişmeler sonrası mühendislik işlevlerinin bir kısmının bilgisayarlara devredilmesinin de mühendis emeğini değersizleştirme potansiyeli taşıdığı öne sürülebilir. Teknolojik gelişmeler ve bilgisayar destekli programlar kuşkusuz işlerin hızlanması ve daha hatasız olması gibi pozitiflikler içerse de, emeğin niteliği üzerinde negatif etkilerde de bulunabilir. Örneğin geçmişte çizimlerini elle yapan bir mühendisinin üretim sürecine daha fazla hâkim olduğunu, işi daha çok özümlediğini ve görece daha vasıflı olduğunu öne sürebiliriz. Çünkü gerçekleştirdiği çizimlerdeki hataları daha net görmesi, uzun uğraşlarla süreci daha çok benimsemesi söz konusudur. Fakat günümüzde bilgisayar programları yapılan hatalarda bile çabuk geri dönüşlerle işin hızını artırsa da, hatanın kavranmasına dahi gerek duyulmayan bir ortama neden olmaktadır. Nasıl ki sanayileşme sonrası makinelerin devreye girmesiyle birlikte, eskiden “türlü çeşit düzenler kurmaya yatkın olan kurnaz işçi” tarafından yönetilen süreçler, “bir çocuğun bile gözetmenlik yapabileceği kadar kendi kendisini yöneten”

³³ TMMBO Makina Mühendisleri Odası Oda Raporu, İşçi Sağlığı ve Güvenliği (2018), Ankara.

<https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/ISG%20raporu%202018.pdf>

mekanizmanın altına sokulmuşsa (Braverman, 2008: 16), mühendis emeğinde ve diğer bilgi işlerinde de, yaşanan enformasyonel gelişmeler-özellikle bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeler-aynı etkiyi yaratmıştır. Mühendis emeğinin de bu doğrultuda niteliksizleşmeyle karşı karşıya kaldığı iddia edilebilir. Aslında zaman içinde, mühendislerin geliştirdikleri teknolojilerin kendi emeklerini de ikame edecek hale gelmesi bu durumun nedenlerindedir. Önceden mühendisin işlevi olan ve mühendis emeğini nitelikli kılan birçok iş, artık bilgisayar programları tarafından yapılabilmektedir. Ayrıca bu tür programları teknik bilgisi dar kişiler tarafından zorlanmadan kullanabilmesi de söz konusudur. İlgili vasıfların değersizleşmesi sonucunu doğuran bu süreçte, tıpkı sanayileşme döneminde makinenin el emeğinin yerini alması gibi bilgisayar programlarının da zihin emeğinin yerini aldığı görülmektedir (Kaya Aksu, 2014). Bu gelişmeler neticesinde mühendis emeğinin artık tekniker seviyesinin dahi altına inme riski vardır.

Aslında hem mühendislik mesleği hem de diğer tüm meslekler için değersizleşme süreci kaçınılmazdır. Çünkü kapitalist üretim tarzı, yarattığı işbölümü ile işgücü maliyetlerini en aza indirmeye ve emeği değersizleştirme hedeflerini her daim öncelikleri arasında tutmaktadır. Gerek işin parçalanması, gerekse buna bağlı uzmanlaşma sermayenin emeğe olan bağımlılığını azaltmayı amaçlar. Bir vasıf yüksek dereceli ve kıt olursa, o vasfa sahip işçi daha değerli olur, daha yüksek ücret alır ve işten çıkarılması daha zor olur, çünkü sermayenin ona ihtiyacı vardır. O nedenle sermaye hep bu bağımlılığı azaltma eğilimindedir. Bu nedenle işi parçalar, standardize eder, uzmanlığı daraltır; bu yolla hem emeği ucuzlatır hem de gerektiğinde kolaylıkla ikame edebilir.

3.1.TÜRKİYE'DE MÜHENDİS İŞSİZLİĞİNİN NEDENLERİ VE ULAŞTIĞI BOYUTLAR

Türkiye'deki mühendis işsizliğinin başlıca nedenleri olarak mezun sayısının fazla olması ve eğitim sisteminden kaynaklanan sorunlardan meydana geldiği düşünülmektedir. Bu bağlam da ulaşılan boyut gün geçtikte daha da ağırlaşmaya başlamıştır.

3.3.1. Mühendis İşsizliğinin Nedenleri

Genel olarak mühendis işsizliğinin nedenleri aşağıda sıralanmıştır.

- Yetersiz eğitim sistemi
- Mezun sayısının fazlalığı
- Türkiye'nin mühendislik alanında geri kalması
- Mevcut ekonomik kriz ortamı
- Askerlik, deneyim gibi ağır işe alma koşulları-istihdam alanı azlığı ve işyeri sayısının yetersizliği
- Yabancı mühendis istihdamı (TURMOB, 2019).

Mühendislik alanındaki mezun sayısındaki artış ile mühendislik eğitimi veren üniversite sayısındaki fazlalık Türkiye'de mühendis işsizliği açısından önemli yer tutmaktadır.

1980'li yıllardan sonra beşeri sermaye planlaması, gerekli altyapı ve eğitim kadrosu göz önüne alınmadan politik tercihler, propaganda malzemesi ve yerel ticaret odaklarının ticareti geliştirme taleplerinin sonucu olarak çok sayıda niteliksiz üniversite kurulmuştur (TMMBO, 2007: 9). Bu bahsedilen politik tercihler aradan yıllar geçse de, hatta siyasi iktidarlar değişse de günümüze kadar gelmiştir ve hala etkisini korumaktadır. Kuşkusuz yıllar itibari ile üniversite sayısının artması yadırganacak bir durum değildir. Fakat var olan üniversitelerin niteliğini artırmak ve onları geliştirmek öncelikli görev olmalıdır. 1990'lı yılların başında 2'si vakıf olmak üzere toplam 53 üniversite varken, bu istatistik 2001 yılında 23'ü vakıf olmak üzere toplam 76 rakamına ulaşmıştır. Hemen hemen on yıllık bir süreçte yüzde 40'ı geçen bir artış yaşanmıştır. Özellikle 2008 yılı sonrası müjde olarak sunulan "her ile bir üniversite³⁴" ideali doğrultusunda yapılan girişimler, rakamları daha da yukarı çekmiştir. 2008 yılında 36 tanesi vakıf olmak üzere toplamda 130'a çıkan üniversite sayısı hala artmaktadır. YÖK'ün verilerine göre 2019'da 129'u devlet 73'ü vakıf ve

³⁴<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tarhan-erdem/her-ile-bir-universite-746996/>

5 tanesi de vakıf MYO olmak üzere toplam 207 üniversite vardır (YÖK, 2019). Ülkemizde toplam 164 adet üniversitede mühendislik fakültelerinde eğitim verilmektedir. Bu 164 üniversiteden 52 tanesi vakıf 112 tanesi ise devlet üniversitesidir. Mühendislik eğitimi veren 52 vakıf üniversitenin 35'i İstanbul'da, 7 tanesi Ankara'da faaliyet yürütmektedir. Antalya, Konya ve İzmir'de 2 adet olan mühendislik eğitimi veren vakıf üniversitesi Trabzon, Antep, Kayseri ve Mersin'de birer tanedir (ÖSYM, 2019).

Mühendislik eğitimi veren üniversiteler toplam üniversite sayısı olan 207 rakamının nerdeyse yüzde 80 nispetine tekabül etmektedir. Bu sayı, bizim açımızdan korkutucu ve bir o kadar da düşündürücüdür. Üniversite sayısındaki artış, işgücü piyasasına katılması gereken genç nüfusun eğitim süresi boyunca istihdam edilmemesi nedeniyle işgücüne dâhil olmamasına da neden olur. İşsizlik sorununu öteleyen bu yaklaşım ile işsizliğe palyatif çözümler sunulmaktadır. Fakat daha kronik işsizlik ve istihdam sorunları kapıda beklemektedir.³⁵ Olaya mühendislik fakülteleri özelinde baktığımızda da temelde bu mantıktan farklı bir durum yoktur. Mühendislik eğitimi veren üniversite sayısının fazla olması ve artan kontenjanlar bu fakültelerden mezun olan kişi sayısını da artırmaktadır. Bu nedenle mezun sayısının artışı işsizliği körüklemekte, mühendisler ve mühendis adayları güvencesizlikle, işsizlikle yüz yüze kalmaktadırlar. Nitekim 1976 yılında işsizliğin mühendis-mimar sayısındaki artıştan kaynaklandığını düşünen meslek mensuplarının oranı yüzde 17,3'ken, mühendis ve mimarlarla ilgili 2009 yılında yapılan bir profil araştırmasında meslek mensuplarının yüzde 49,9'u işsizliğin birinci nedeni olarak mühendis-mimar sayısındaki artışı göstermektedir (TMMOB, 2009: 16). ÖSYM (2019) tercih kılavuzunda bulunan

³⁵ Nitekim Türkiye'de ekonominin yüksek büyüme performansı gösterdiği dönemler de dahi buna paralel istihdam yaratılamamıştır. Kronik işsizlik probleminin yanında istihdam için de kalıcı sıkıntılar işgücü piyasamız açısından büyük bir problemdir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için:

Bkz: 1- Bağımsız Sosyal Bilimciler, Ücretli Emek ve Sermaye, İstanbul, Yordam Kitap, 2011.

2-Mehmet Rauf Kesici, "Türkiye Ekonomisinin Yüksek Büyüme Evresinde İstihdam ve İşsizlik", İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt 12, Sayı 3, 2010, s. 7-26.

3-Mehmet Kara ve Mehmet Duruel, "Türkiye'de Ekonomik Büyümenin İstihdam Yaratamama Sorunu", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş' a Armağan), Sayı 50, 2005, s.367-396.

4- Erinç Yeldan (2012). "Büyümesiz İstihdam", Cumhuriyet gazetesi köşe yazısı, <http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/372484/buyumesiz-istihdam.html> (28.11.2019).

genel kontenjan oranlarına baktığımızda toplamda 76 binden fazla olan mühendislik bölümü kontenjanları da mesleğin sürüklendiği güvencesizleşme ve değersizleşme sürecine itici etki yapmaktadır. Her yıl kitlesel denebilecek sayıda mühendis adayının eğitime başlaması ve bunu takiben artan mezun sayısı durumu daha vahim hale getirmektedir.

3.3.2. İşsizlik ve Türkiye’de Mühendis İşsizliğinin Ulaştığı Boyutlar

Ağır çalışma koşulları ve rutin işlerde bile çalışma, insanların ruhsal durumlarının ve gündelik etkinliklerinin önemli kurucu unsurlarından biridir. Bir an için bu kurucu unsurun olmadığını düşünün ve Giddens’in şu sorusunu irdeleyin; “Hiçbir zaman iş bulamayacağımızı düşünseydiniz ne hissederdiniz?” (Giddens, 2008: 826). Hissedilecek şey aslında açık, toplum tarafından kabullenilme eksikliği. Bu durum işsizliğin klasik anlatılan, kavramsal açıklamalarından çok daha derindir. Bütün insani nitelik ve kapasiteyi hedef alan işsizlik, adeta bir kısırlaştırma veya hadımlaştırma (Bora vd. 2012: 91). İşsizlik eşken eş, baba iken baba, evlat iken evlat, anne iken anne olamama halidir. Hatta bir adım öteye gidersek arkadaş iken arkadaş olamama halidir de.³⁶Çünkü bir işte çalışmak-toplumun inandığı değerler açısından-sosyal hayata ait olma duygusunu oluşturan bir kavramdır. Bu kavram hala dünyanın birçok ülkesi açısından en büyük sorunlardan birisidir. Dünya nüfusu içerisinde 2018 itibarıyla çalışma istek ve arzusunda olup da iş bulamayan 172 milyonu aşkın nüfus vardır. 1990’ların başında yüzde 4,7 olan küresel işsizlik günümüzde yüzde 5,4’e kadar çıkmıştır (ILO, 2019). Kuşkusuz işsizlikle ilgili bu olumsuz durum ülkemiz açısından da geçerlidir. Bu genel işsizlik oranındaki olumsuz atmosfer mühendislik meslek mensuplarına da yansımaktadır.

TÜİK’in dar tanımlı işsizlik verileri, buzdağının ucunu göstermektedir. İşsizliğin gerçek boyutları bunun çok ötesinde bulunmaktadır. Resmi tanıma göre 3 milyon 715 bin kişi olarak açıklanan işsiz sayısında, sadece aktif iş arayan işsizler baz alınmaktadır. Bu kişilerin 2 milyon 897 bini bir yıldan az, 818 bini ise bir yıldan uzun süredir iş aramaktadır. Erkek işsizlerde yüzde 18 olan bir yıldan fazla süredir iş arayanların oranı, kadın işsizlerde yüzde 28’e ulaşmaktadır. Bunların dışında, iş

³⁶ Murat Özveri, ‘İşsizlik Çağın Vebası’, Evrensel Gazetesi <https://www.evrensel.net/yazi/83380/issizlik-cagin-vebasidir> (29.11.2019).

bulma umudunu yitirerek iş aramayı bırakmış kadın ve erkek toplam 2 milyon 286 bin işsiz kişi bulunmaktadır. Bunların da 1 milyon 368 bin kişi ile büyük bölümü kadınlardan oluşmaktadır. Bu iki sayıyı topladığımızda 6 milyonun üzerinde bir işsiz sayısı ve yüzde 18,1 düzeyinde işsizlik oranı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan TÜİK'in anket yoluyla belirlediği iş gücü araştırmasının referans haftasında herhangi bir işte 40 saatten az (bir saat bile olsa) çalışmış olan, mümkün olsa tam zamanlı çalışmak isteyen 507 bin kişi de “Zamana bağlı eksik istihdam” tanımına dâhil edilmektedir. Ayrıca, yılın belli döneminde çalışıp diğer zamanlarda işsiz kalan mevsimlik işsizlerin sayısı da Kasım 2019 itibariyle 103 bin düzeyinde bulunmaktadır. Bu kategorilerdeki işsizleri de eklediğimizde en geniş tanımlı işsizler ordusu olarak 6 milyon 611 bin sayısına ulaşılmaktadır. Buna göre işsizlik oranı da yüzde 20 düzeyinde bulunmaktadır (TÜİK, 2019). Nitekim Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu DİSK'in “DİSK-AR İşsizlik ve İstihdam Raporu”da geniş tanımlı işsizliğin 7 milyonu aştığını ve yüzde 21 gibi yüksek bir oranda olduğunu belirtmektedir. Genç nüfus açısından durumun vahametini de ortaya koyan araştırma genç nüfusta işsizliğin yüzde 25'i geçtiğini ortaya koymaktadır (DİSK, 2019).

Üniversite mezunu işsizler açısından da manzara oldukça sıkıntılı bir durumdadır. 2014 yılında yüzde 10,6 olan yükseköğrenim mezunları arasındaki işsizlik 2018 yılında yüzde 12,4'e yükselmiştir. Ağustos 2019'da ise daha da artarak yüzde 15,2'ye ulaşmıştır (TÜİK, 2019).

Mühendislik mesleğine bakıldığında TÜİK verileri, mühendislerin işsizliğinin 2014'ten bu yana arttığına işaret etmektedir. 2014'te sayıları 58 bin olan işsiz mühendislerin sayısı 2018'de 91 bine çıkarak 2014'e göre yüzde 57 artış yaşanmıştır. Aynı dönemde mühendis işsizliği yüzde 8,8'den yüzde 10,3'e çıkmıştır (MMO, 2019). Bahsedilen yıllar arasında mühendis istihdamında yüzde 30 civarında bir artış yaşanırken mühendis işsizliği bu aralıkta yüzde 60'a yakın artmıştır (TÜİK, 2019).

SONUÇ

Mühendis, gerek bilim ve teknolojideki ilerlemenin üreticisi ve uygulayıcısı kimliğiyle gerekse üretim sürecinde üstlendiği gözetim ve denetim göreviyle, görece artı değer üretimindeki işlevi bakımından sanayi kapitalizminin vazgeçilmez bir öğesidir.

Kapitalist üretim biçiminin temel dinamiği, üretim maliyetlerini en aza indirerek artı değeri olabildiğince yükseltmeye çalışmaktır. Rekabet, sermayeler arası bu yarışın hep daha etkili araçlarla sürdürülmesini gerektirir. Kapitalizmin başlangıcından bugüne bu araçların somut karşılıkları çok çeşitli olmuş olsa da temelde iki eğilim, işbölümü ve makineleşme, bir ürünün üretilme zamanını kısaltarak artı değeri artırmanın yolları olmuştur.

Emek sürecini işbölümü uyarınca parçalarına ayırarak basitleştirecek ve hızlandıracak emek organizasyonları yapmak da, bilim ve teknolojiyi geliştirerek üretime uygulamak da mühendisliğin işlevleri arasındadır. Ne var ki mühendis, kendi faaliyetiyle kendi emeğinin değersizleşmesinin de yolunu açmıştır. Mühendisin geliştirdiği teknolojiler mühendis emeğini ikame edecek araçlar da üretirler. Örneğin önceden mühendisin teknik bilgisini kullanarak uzun uzun yaptığı hesaplamalar, çizimler bugün yine mühendislerin geliştirdiği bilgisayar programları yardımıyla çok daha hızlı yapılabilmektedir. Yeni teknolojilerle bütünleşen emek organizasyonlarının zihin emeğini de işbölümüne tâbi kıldığı, parçalayarak rutinleştirdiği görülmektedir. Mühendisler, işbölümü ve makineleşmenin emeği niteliksizleştirici, vasıfları değersizleştirici etkisiyle, metalaşma sürecine giren tüm emek türleri gibi karşılaşmışlardır.

Kapitalist üretim sürecinde yaşanan gelişmeler paralelinde mühendis emeğinin geçirdiği dönüşümü anlatmayı amaçlamış olan bu çalışmada, işsizliğin, güvencesizleşmenin, düşük ücretlerin bireysel sorunlar olmanın ötesine geçerek yaygınlaştığı mühendislik meslek alanına bakıldığında, “işçileşme” tespitinin söz konusu dönüşümü açıklayabileceği ileri sürülmektedir.

Bir emeğin niteliğindeki değişimi kavramaya çalışırken, bu dönüşümü önceleyen koşullara bakmak dönüşümün özgül yanlarını ortaya çıkaracaktır. Örneğin

mühendislerin, mesleklerinde rutinleşme ve değersizleşme yönündeki değişimi, işçilere göre daha net bir özerklik kaybı olarak yaşadıklarını söylemek mümkündür çünkü tekrarlı, tekdüze görevlere hapsedildiğinde mühendisin yitirdiği denetim/karar alma işlevi, mühendis emeğinin tanımlayıcı niteliklerindedir. Dolayısıyla mevcut durumun mühendisler açısından daha zor kabullenilir, özsaygıyı daha yaralayıcı bir yanı vardır. Derber'in "ideolojik proleterleşme" adını verdiği, mühendisi, bilimin gerekleri ve toplumun çıkarları yerine sermayenin taleplerini yerine getirmek zorunda bırakan proleterleşme biçimi de mühendislere özgü bir dönüşüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mühendislik meslek alanındaki değişimin ortaya çıkardığı bir diğer özgül durum, meslek üyeleri arasında bir kutuplaşmanın giderek daha belirgin hale gelmesidir. Göreli artı değer üretimini artırma işlevi dolayısıyla kapitalizm için çok kritik bir önem arz eden bu meslek alanında önemli ücret, statü vb. farklılıkları yaşanabilmektedir. Her ne kadar giderek daha geniş bir kesim işçileşme olgusuyla tanışıyor olsa da bu durum, dönüşümün bilinç karşılığını yaratma konusunda bir engel oluşturmaktadır. Mühendislik her zaman için yükselebilmeye, şanslı azınlıktan olabilmeye, başarı hikâyelerine açık bir meslek olarak görülmektedir. Bu nedenle son dönemlerde etkili olan, işsizliğin suçunu işsize yükleyen yaklaşımlar mühendisler arasında daha kolay kabul görebilmektedir.

İşçileşme karşısında bir diğer telafi edici tepki ise profesyonizm/meslekçilik ideolojisine daha sıkı sarılmak olmaktadır. Bu tutumu, mühendisliğin tarihsel köklerinde de bulunan üretimci, ilerlemeci yaklaşımın meslek üyeleri arasındaki yaygınlığına bakarak görmek mümkündür. Özellikle mali sermayenin egemenliği politikalarına karşı Veblenci anlamda itirazların mühendisler arasında etkili olması, üretimci yaklaşımın "mesleğe itibarını iade eden" bir yanı olmasıyla da ilgilidir. Ancak bu bakış açısı yine mühendisin kendi konumunu sınıfsal bir çerçeveden görmesini zorlaştırmakta, sanayinin ilerlemesiyle emek-sermaye çelişkisinin derinleşmesini birbirinden bağımsız olgularmışçasına değerlendirmeye yol açan bir bilinç bulanıklığı yaratmaktadır.

Türkiye gibi kapitalistleşme sürecine Batı'ya göre daha geç başlamış olan ülkelerde, sanayi yatırımlarının, üretim araçları üretiminin sınırlılığı, teknoloji üretiminin olmayışı ve meslek alanında yoğun kitleleşme işçileşme sürecinin daha

hızlı oluşmasına yol açmaktadır. Sermaye birikiminin görece geç oluşması, mühendislik meslek alanıyla ilgili kimi dallarda serbest çalışma/küçük büro-küçük işletme sahipliğini yaygın hale getirmişse de, bugün bu çalışma biçimleri giderek gerilemekte, ücretlilik mühendislik alanının esas çalışma biçimi durumuna gelmektedir. Sanayi ve teknoloji üretiminin kısıtları, mühendisleri ağırlıklı olarak hizmet sektöründe ve/veya meslek dışı alanlarda çalışmaya yönlendirerek daha baştan bir değersizleşme süreci yaşatmaktadır.

Meslek alanlarındaki dönüşümün mühendislikle sınırlı olmadığını da belirtmek gerekir. Kasım Akbaş, **Avukatlık Mesleğinin Ekonomi Politikası** (2011) başlıklı çalışmasında, hukuki hizmetin metalaştığı, büroculuğun/serbest çalışmanın giderek ortadan kalkarak ücretliliğin yaygınlaştığını, avukatın yaptığı işin niteliğinin değiştiğini, büro sahibinin çalışma sürecinde mutlak gözetim ve denetiminin olduğunu, büro içi emek süreçlerinde bir parçalanma ve vasıfsızlaşma yaşandığını, ücretlerin düştüğünü belirtmiştir. Bu göstergelerden yola çıkarak avukatlar için bir işçileşmeden söz edilebileceği sonucuna varmıştır. Çağla Ünlütürk Ulutaş ise **Türkiye’de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü** (2011) başlıklı çalışmasında, sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılması sonucu sağlık emek sürecinin herhangi bir meta üretim sürecinden farksızlaştığını, sağlık çalışanlarından daha az girdi ile daha çok çıktı elde etmelerinin beklenmeye başlandığını, işgününün uzatıldığını, işin yoğunlaştığını, güvencesizliğin yayıldığını saptamıştır. Ulutaş’ın da bu gelişmeleri değerlendirdiğinde vardığı nokta hekimlerin proleterleşmesi tezi olmaktadır. Benzer bir çalışmayı Orkun Sahip Durmaz **Türkiye’de Öğretmen Olmak Emek Süreci ve Yeniden Proleterleşme** (2014) adlı çalışmasında öğretmen emeği üzerinden ele almaktadır. Durmaz öğretmenlik mesleği özelinde ele aldığı çalışmasında daha geniş bir perspektif sunarak beyaz yakalı çalışanların kapitalist emek süreçlerinin zorlaması ile yaşadığı proleterleşme ve vasıfsızlaşma unsurlarını oldukça zihin açıcı bir şekilde özetlemektedir.

Sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya ve piyasalaşmanın her alanı egemenliği altına almasına bağlı olarak, mühendislik, mimarlık, doktorluk, avukatlık, öğretmenlik gibi emek piyasası içinde ayrıcalıklı olduğu düşünülen meslek alanlarında, Amerikalı sosyolog S.M. Miller’ın belirttiği gibi bir “aşağı doğru hareketlilik” (downward mobility) yaşanmaktadır. İşsizlik vasıflı kesimde de yapısal

hale gelmiş bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnek üretim politikaları ve istihdam uygulamaları, vasıflı kesimi de güvencesizlik olgusuyla tanıştırmıştır. Dolayısıyla, mesleklerde yaşanan aşağı doğru hareketliliğe bakmak, bugünün toplumunu kavrayabilmek için önemli bir anahtardır.

Bu olgu bir ihtiyacı daha ortaya çıkarmaktadır: Sınıfsal konumlar itibariyle farklı kesimleri barındıran meslek örgütlerinin meslek üzerinden geliştirdiği politikalar, ücretli mühendis/hekim/avukat vb. kesimin tüm ücretli kesimle ortak yaşadığı işsizlik, güvencesizleşme, niteliksizleşme, değersizleşme gibi sorunlar karşısında yeterli olmayacaktır. Bugüne dek profesyonellik düşüncesine uygun olarak yapılanmış meslek örgütlerinde temsille toplumsal yaşama katılan vasıflı/eğitilmiş işgücünün yaşadığı metalaşma süreci, sınıfsal temelde oluşumları, sınıfsal örgütlenmeleri ve politikaları gerektirmektedir.

Türkiye'deki mühendislerin çoğunluğu ücretli çalışan konumundadır. Bunların özel ekonomide yer alanlarının önemli bir kitlesi, ilkel üretim süreçlerinde istihdam edilen nitelikli iş gücünü oluşturmaktadır. Diğer önemli bir bölümü ise kamu sektöründe çalışmaktadır. Çoğunluğu temsil eden bu gruplar, orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarına dağılmakla birlikte, sahip oldukları ekonomik koşullar ve olanaklar itibariyle işçileşmiş ve yoksullaşmıştır. Bu sınıf konumlarında yer alan mühendisler, sadece olumsuz bir ekonomik gerçeği paylaşıyor olmakla kalmayıp benzer bir sosyo-ekonomik temelden, gelmektedir. Türkiye üniversite sisteminin alt katmanlarındaki okullardan mezun olmuş olan bu mühendislerin, kariyer olanaklarının da sınırlı olduğu görülmektedir. Mesleki tatminleri çok düşük olan bu mühendisler, ücretli çalışma biçimini terk edip küçük işveren konumuna geçerek, toplumsal hiyerarşide yükselebilmeyi ummaktadır.

KAYNAKÇA

1.Kitaplar

- Adams, J. (1996).Bir Mühendisin Dünyası (Çeviren: Cem Soydemir). Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.
- Altan, Zühtü Ömer (2007). Sosyal Politika. Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1744 Açıköğretim Fakültesi yayın No: 900.
- Ansal, Hacer (1996). Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post - Fordizm'de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?). İstanbul: Birleşik Metal İş Sendikası Yayınları.
- Ansal, Hacer ve Ataman, Berk (2006). “Bilgi Toplumu Derinliklerinde Türkiye’yi Arama Denemesi”.Derleyenler: Ahmet H. Köse, Fikret Şenses ve Erinç Yeldan. İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belek, İlker (1999). PostKapitalist Paradigma. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bell, Daniel (2012). İdeolojinin Sonu (Çeviren: Volkan Hacıoğlu). Bursa: Sentez Yayıncılık
- Bora, Tanıl Vd. (2012). Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, Veysel (2012). Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm. Bursa: Ekin Basım Yayın.
- Bozkurt, Veysel (2000(b)). “Küreselleşmenin Toplumsal Sonuçları”. Prf. Dr. Nusret Ekine Armağan. Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, s. 187-202.
- Bozkurt, Veysel (2000(a)). ‘Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde Türkiye’. Üçüncü Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Bilgi Çağı Konferansı, s.69-84
- Braverman, Harry (2008). Emek ve Tekelci Sermaye (Çeviren Çiğdem Çıdamlı). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Castells, Manuel (2008). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür (1. Cilt). Ağ Toplumunun Yükselişi (Çeviren Ebru Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cortada James W (2011). Information and the Modern Corporation , The MIT Press, London.

- Crawford, M.J (1989). Cocopa Dictionary. University of California Press, Berkeley.
- Durmaz, Orkun Saip (2014). Türkiye’de Öğretmen Olmak. Ankara:Notabene Yayınları.
- Drucker F.Peter (1993).Kapitalist Ötesi Toplum (Çeviren Belkıs Çorakçı). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ekonomi Münir (1994). “Türk İş Hukukunda Esnekleşme Gereği” , Çalışma Hayatında Esneklik, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, s.319-336.
- Erdut, Tijen (1998). Yeni Teknolojilerin İş İlişkileri Üzerine Etkisi. İzmir: Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını.
- Fukuyama, Francis (2016). Tarihin Sonu ve Son İnsan (Çeviren: Zülfü Dicleli). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Giddens, Antony (2012).Sosyoloji. (Yayına Hazırlayan Cemal Güzel). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Harvey, David (2012). Postmodernliğin Durumu. (Çeviren: Sungur Savran) İstanbul: Metis Yayınları.
- Hart, Michael ve Antonio Negri (2003). İmparatorluk (Çeviren: Abdullah Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hart, Michael ve Antonio Negri Çokluk (2004). Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi (Çeviren: Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kazcynski, Ted(1996). Sanayi Toplumu ve Geleceği. İstanbul: Kaos Yayınları.
- Kissinger, Henry (2016). Dünya Düzeni (Çeviren: Sinem Sultan Gül). İstanbul: Boyner Yayınları.
- Koray, Meryem (2008). Sosyal Politika. Ankara: İmge Kitabevi.
- Köse, Ahmet ve Öncü, Ahmet (2000(a)).“Mühendisler: Pratik ve İdeolojileri. Türkiye’de Mühendis ve Mimarların Sınıfları ve İdeolojileri.” ‘Toplum ve Bilim, (85), Editör: Ahmet Haşim Köse. İstanbul: Birikim Yayınları. s. 9-35.
- Köse, Ahmet ve Öncü, Ahmet (2000(b)). Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye’de Mühendisler Mimarlar.Ankara:TMMOB yayınları.

- Kumar, Krishan (2010). Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma (Çeviren: Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi.
- Mandel, Ernest (2008). Geç Kapitalizm (Çeviren: Candan Badem). İstanbul: Versus Kitap.
- Meiksins, P. ve Smith, C. (1996) Engineering Labour: Technical Workers in Comparative Perspecti, Londra and New York: Verso.
- Noble, D. (1977) America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism, New York: Alfred Knopf,
- Ökmen, Mustafa, Serhat Baştan ve Abdullah Yılmaz (2004). “Kamu Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar ve Bir Yönetişim Faktörü Olarak Yerel Yönetimler.” Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetimi, (Editör: Mustafa. Ökmen ve Abdullah Yılmaz). Ankara: Gazi Kitapevi, s.23-80.
- Ökmen Mustafa ve Serhat Baştan (2010). “Sanayi Toplumundan Enformasyon Toplumuna Uluslararası İletişim Düzeninin Dönüşümü ve Küreselleşme: Etkileşimler, Sorunlar ve Eleştiriler.”(Editörler: Osman Tekir ve Şerif Öner). Tartışılan Boyutlarıyla Küreselleşme. Ankara: Gazi Kitabevi, s.25-51.
- Öngen, Tülin (1996). Prometheus’un Sönmeyen Ateşi. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Özdemir, Yücesan Gamze (2014(a)). İnatçı Köstebek. İstanbul: Yordam Kitap.
- Russel, Bertrand (1999). Aylaklığa Övgü (Çeviren: Mete Ergin). İstanbul:Cem Yayınevi.
- Sennett, Richard (2012) Karakter Aşınması (Çeviren: Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, Richard (2013). Zanaatkar (Çeviren: Melih Pekdemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, Richard (2017). Yeni Kapitalizm Kültürü (Çeviren: Aylin Onacak). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Standing, Guy (2017). Prekarya Bildirgesi (Çeviren: Sercan Çınar ve Senem Demiralp). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Standing, Guy (2019). Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf (Çeviren: Ergin Bulut). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şenkal, Abdülkadir (2015). Sosyal Boyutuyla Bilgi Ekonomisi ve Emek. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

- Toffler, Alvin (2008). Üçüncü Dalga (Çeviren Selim Yeniçeri). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Yücel, İsmail Hakkı (1997). Bilim-Teknoloji Politikaları ve 21. Yüz yıl Toplumunu , Ankara: Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı.
- Zussman, R. (1985) Mechanics of the Middle Class: Work and Politics Among American Engineers, University of California Press, Berkeley.
- Webster Frank (2006) . Therios Of İnformation Society. London and New York: Routledge. Taylor & Francis e-Library.
- Whalley, P. (1986). The Social Production of Technical Work: The Case of British Engineers, State University of New York Press,
- Vincenti, W. G. (2008). Mühendisler: Ne Bilirler, Nasıl Bilirler? (Çeviren: Sinan Kuraner). Ankara: TÜBİTAK
- Witheyford-Dyer, Nick (2004).Siber-Marx (Çeviren: Ali Çakıroğlu). İstanbul: Aykırı Yayınları.

2.Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

- Şenkal, Abdulkadir (2008). “Endüstri İlişkilerinde Yeni Paradigmalar: Mobilizasyon, Kolektivizm ve Esneklik Tartışmaları.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 1(16), s.119-146.
- Aktaş, Celalettin (2007). “Enformasyon Toplumu Bağlamında Türkiye.” Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 4(4), s.183-193.
- Aksoy, Beyhan (2012).“Bilgi Teknolojileri ve Yeni Çalışma ilişkileri.”Ege Akademik Bakış Dergisi, 12(3), s. 401-414.
- Alçın, Kerim Sinan (2006). Teknolojik Yenilik-Emek İlişkisi ve Emegin Teknoloji Algısı. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- Armağan, Ahmet Cüneyt (2012). Bilim Sektöründe Emegin Statüsü: Türkiye’de Bilim Çalışanlarının Vasıfları Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bacak, Bünyamin ve Levent Şahin (2005). “İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Esnek Çalışma Biçimlerinin Değerlendirilmesi: Fırsatlar ve Tehditler.” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 55(1), s. 325-341.
- Basılğan, Müslüm (2011). “Ekonomik Gelişmenin Yaratıcı Yıkımı: Schumpeteryan Girişimci.” Amme idaresi Dergisi, 44(3), s.27-56.

- Bilir, Ertuğrul (2010). “Eğitimle Yaşam Çatışmasında Mühendisler ve İdeoloji.” (Bilgiri) Karaburun Bilim Kongresi, Karaburun.
- Bocutoğlu, Ersan (2013). “Neo-liberalizmin Milli Gelirdeki Emek Payına Etkileri.” HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 2(4), s. 8-27.
- Coates, J. F. (2008). “What HR Should Know About the Care and Nurturing of Engineers.” Employment Relations Today, (Summer), 35(2), s.1-6.
- Çağlı, Elif (1999). <https://marksist.net/kitaplik/onlineKitap/BIS/bolum4.htm> (29.11.2019)
- Çelik, Ahmet (1998).“Bilgi Toplumu Üzerine Bazı Notlar.” Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(1), s. 53-59.
- Çelik, Aziz (2012). “Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik.” Editör: Ahmet Makal. Ulusal İstihdam Stratejisine Eleştirel Bir Bakış/Ulusal İstihdam Stratejisi Sempozyumu. Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını: s.13-36.
- Çirasun, Eda (2011). Enformasyon Toplumu ve Bilgi Çağında Türkiye’ nin Durumu. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duman, Koray (2004). “Yeni Ekonominin Makroekonomi Üzerindeki Etkileri.” 3. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları. s. 333-381.
- Erdem, Ziya (2005). “Sanayi İşçisinden Bilgi İşçisine: Yeni Ekonominin Değişen İşçi Tipi.” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (49), s. 542-566.
- Eser, Uğur (1995). “Küreselleşme: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?” Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 6(17), s. 5-20.
- Fenerci, Tülay(2004). “Bilgi Politikaları Açısından Kapitalist Ekonomik Sistemde Bilgi Toplumu Olgusu.” Bilgi Dünyası Dergisi, 5(1), s. 74-92.
- Günay, Durmuş (2001). “Mühendislik, Teknoloji ve Tarih.” Mimar ve Mühendis Dergisi, (30), s. 6-14.
- İliç, Erdem (2011). Türkiye’de Bilgi İşçileri: Vasıf ve Denetim Üzerine Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İşbilen, Fatma Melis (2016). Bilgi Toplumu Geçiş Sürecinde Türkiye. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

- Kılıç, A. (2010). “Türklerde Makine Mühendisliği ve Eğitimi” 2. TTMD Isıtma, Soğutma, Havalandırma, Klima, Yangın ve Sıhhi Tesisat Dergisi, (70), s.29-34.
- Kocabaş, Fatma (2004).“Endüstri İlişkilerinde Dönüşüm.” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,(10), s. 33 – 53.
- Kocacık, Faruk(2003). “Bilgi Toplumu ve Türkiye.” Cumhuriyet Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi, 27 (1), s. 1-10.
- Kurtangil, Afet Nur (2017). Beyaz Yakalı İşçilerde Vasıfsızlaştırılma: Çağrı Merkezinde Bir Alan Araştırması.Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Kurtulmuş, Numan (1995). “Post-Endüstriyel Ekonomilerde Kitle Üretimine Bir Alternatif: Esnek Uzmanlaşma.” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 40, s.161-173.
- Kutal, Gülten (2005). “Türkiye’de Çalışma Hayatında Esneklik Uygulamaları.” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 55(1), s.23-43.
- Nurol, Bahadır(2014). “Bilgi Toplumunda Zanaat Fikri: Beyaz Yakalı Emegın Değersizleşmesi.” Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 17(1), s.76-129.
- Özdemir-Yücesan, Gamze (2010),“Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma.” Çalışma ve Toplum Dergisi, (27), s. 35-50.
- Özdemir-Yücesan, Gamze (2014(b)). “Hırsız Zamanlar İstilacı Mekânlar; 21. Yüzyılda Yeni İletişim Teknolojileri, İş ve İstihdam.” Düzenleyen: Anadolu Üniversitesi İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, VI Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu, s. 157-167.
- Öztop, Sezai (2014). “Kurumsal Aidiyet Bilincinin Çalışanların Örgütsel Değışim Algısı Üzerindeki Etkisi.” Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 2014, 19(1), s.299-316.
- Öztürk-Ahenk, Şehriban (2005). Yeni Ekonominin Emek Piyasasına Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özveri, Murat (2004).“4857 Sayılı İş Yasası ve Esneklik.” Türk Tabipleri Birliğı Mesleki Sağık ve Güvenlik Dergisi, s. 13-15.
- Parlak, Zeki (2004).“Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değeriendirilmesi.” Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2), s. 95-125.

- Parlak, Zeki ve Başak Işıl Çetin (2007).“Bilgi Toplumu ve Bilgi İşçiliği Bağlamında Çağrı Merkezleri: Emek Süreci, İş ve İstihdam.” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (52), s.107-134.
- Parlak, Zeki ve Süleyman Özdemir (2011).“Esnekli Kavramı ve Emek Piyasalarında Esneklik.” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (60), s. 1-60.
- Petrol İş, Petrol İş Yıllığı 1990
- Petrol İş, Petrol İş Yıllığı 1995-96
- Petrol İş, Petrol İş Yıllığı 1997-99
- Saklı, Ali Rıza (2013).“Fordizmden Esnek Üretim Sistemine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri.” Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12(44), s. 107-131.
- Savuk, Fatih (2014). Teknolojinin Emek Kullanımı Üzerinde Etkisi ve Teknoloji İşsizlik İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Savul, Güven (2009). “Farklı Biçimler Tek Tarz: Üretimin Yeniden Örgütlenmesi ve Güvencesiz İstihdam.” Türk İş Dergisi, (38), s. 103-108.
- Selamoğlu, Ahmet (1998). “Yönetim ve Üretim Anlayışında Değişim, Japon Modelinin Artan Etkinliği ve İnsan Unsuru.” Çimento İşveren Dergisi, 12(6), s. 8-25.
- Selamoğlu, Ahmet (2002). “Gelişmiş Ülkelerde İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri.” Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (4), s. 33-63.
- Selvi, Özgür (2012). “Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler.” Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, (3), s. 191-214.
- Şen, Sebahattin (2000). “Esnek Üretim ve Esnek Çalışma.” İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 16(2), s. 24-55.
- TMMOB. (2005). TMMOB Mühendislik Eğitimi Sempozyumu Bildiriler Kitabı. TMMOB Mühendislik Eğitimi Sempozyumu 2005 (s.53-62). Ankara: Kardelen Ofset.
- Toksöz, Gülay (2012). “Ulusal İstihdam Stratejisi Gençler ve Kadınlar İçin Ne Getiriyor?” Editör: Ahmet Makal. Ulusal İstihdam Stratejisine Eleştirel Bir Bakış/Ulusal İstihdam Stratejisi Sempozyumu. Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, s. 36-50.

- Tutal Cheviron, Nilgün (2004). "Küreselleşme Söylemleri ve İletişimin Mitleştirilmesi." İletişim,(19). s. 45-69.
- Tüfekçi, Emre (2011). Post Modern Süreçte Çalışma, Değişen Anlam ve İçeriği. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uyanık, Yücel (2003). "İşgücü Piyasalarında Esneklik ve Bölünme." Kamu- İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi Cilt 7(2), s. 535-550.
- Yankın, Bilal Fahri (2019). "Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı." Trakya Üniversitesi İİBF E-dergi, 7(2), s.1-38.
- Yavuz, Arif (1995). "Esnek Çalışmanın Endüstri İlişkilerine Etkisi." Çimento İşveren Dergisi, 9(1), s.14-26.
- Yavuz, Arif (2000). "Çalışma Hayatında Esneklik ve Türkiye İçin Öneriler." Prof. Dr. Nusret Ekin' e Armağan, Ankara: Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, s.s 617-624.
- Yazıcı, Erdinç (2001). "Endüstri İlişkileri Sisteminde Değişimi Etkileyen Temel Dinamikler." Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, (3), s. 1-12.
- Yıldız, Halil (2010). "Çalışma Üzerine Sosyolojik Perspektif." Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (58), s.129-161.
- Yılmaz, Şiir (1993). "Teknoloji Seçimi ve İstihdam." Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 4(10), s. 21-24.
- Yılmaz, Bülent (1998). "Bilgi Toplumu: Eleştirel Bir Yaklaşım." Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(1), s.147-158.
- Yılmaz, Malik (2013). "Küreselleşmenin Oluşumuna Zemin Hazırladığı Yeni Ekonomik Anlayış: Bilgi Ekonomisi." Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27(1),s. 241-255.
- Zaim, Halil (2005). "Yeni Gelişmeler Işığında Bilgi İşçi ve Bilgi İşçisi." Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (49), s. 589-609.

3.Elektronik Kaynaklar

Akalın Ayşe (2007) <https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4913/duygulanim-ve-duygulanimsal-emek-uzerine-notlar#.XiDKRcgzBIU>

Birleşmiş Milletler (2019) <http://data.un.org/>

Derber, Charles (2010). “Profesyonelleri Yönetmek” (Çeviren: Aydın Gelmez). Ankara: TMMBO İnşaat Mühendisleri Odası Ankara Şubesi, s. 1-30. http://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/f43ddbdf9223faa_ek.pdf?tipi=2&turu=X&sube=3 (20.11.2019).

Dereli, Toker (2001). “Teknolojik Değişmeler - Çalışma İlişkileri ve Yeni İstihdam Türleri”. İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 3(2). <http://www.isguc.org/?p=article&id=62&cilt=3&sayi=2&yil=2001> (20.11.2019).

DİSK-AR (2019).“İşsizlik ve İstihdam Raporu.”

<http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/06/DISK-AR-Haziran-2019-Istihdam-Issizlik-Raporu-SON.pdf>

Doğrul ve Tekeli (2010).” İş Yaşam Dengesinin Sağlanmasında Esnek Çalışma” Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Cilt 2 (2), s.11-18 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117237>

Emek Atölyesi (2014).

<http://emekatolyesi.org/Dosya-Yazisi/iscilesen-muhendislerin-bir-fotografi-1bolun-0#.Xe19QugzbIV> (29.11.2019).

Emek Atölyesi (2014).http://emekatolyesi.org/Dosya-Yazisi/nitelikli-emek-ve-issizlik#.Xe1_cOgzbIU(29.11.2019).

EMO. (2017) Mühendis Emeginin Dönüşümü. <http://www.emo.org.tr>. (Erişim: 05.01.2020)

Erdut, Tijen (2003). “Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaşma.” <https://www.tuhis.org.tr/upload/dergi/1348750625.pdf>

Fukuyama, Francis (1989). “Tarihin Sonu mu?” https://panel.kku.edu.tr/Content/sosyoloji/Gelisim/Francis_Fukuyama-The_End_of_History.pdf

Günay, Durmuş (2002). “Sanayi ve Sanayi Tarihi”.Mimar ve Mühendis Dergisi, (31),s.8-14. https://www.researchgate.net/publication/317662230_Sanayi_ve_Sanayi_Tarihi (20.11.2019).

Günay Durmuş, Aslı Günay (2011) ‘1933’ten Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler’, Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, (1), <http://www.higheredu-sci.org/text.php?id=1517>

ILO (2018). “World Employment Social Outlook Trends 2018”.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/-publ/documents/publication/wcms_615594.pdf (20.11.2019).

ILO, ilo.org/wesodata (20.11.2019).

Kaya-Aksu, Elif (2012). Emek Süreçlerinde Dönüşüm ve Mühendis Emeği. Ankara: TMMBO Elektrik Mühendisleri Odası.
http://www.emo.org.tr/ekler/4c891778de7cabb_ek.pdf (29.11.2019)

Kaya-Aksu, Elif (2014). Emegin Kitabı (Editörler: Yaman Melda vd.). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Yayınevi. <http://emekatolyesi.org/Dosya-Yazisi/iscilesen-muhendislerin-bir-fotografi-son-bolum#.Xf6i0kczbIW> (20.11.2019).

Kelleci, Mehmet Ali(2003). Bilgi Ekonomisi, İşgücü Piyasasının Temel Aktörleri ve Eşitsizlik: Eğilimler, Roller, Fırsatlar ve Riskler. Ankara: DPT Yayınevi.
http://bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Dis_Baglanti/Diger/030700_MAliKelleci-BilgiEkonomisi.pdf (25.11.2019).

Kızılok, Utku (2011). “Beyaz Yakalılar: ‘Orta Sınıf’ mı, İşçi Sınıfının Bir Kesimi mi?”
http://www.marksist.net/utku_kizilok/beyaz_yakalilar_orta_sinif_mi_isci_sinifinin_bir_kesimi_mi.htm (25.11.2019).

Koçak, Hakan (2015).“Neoliberal Dönemde Çalışmanın Geçirdiği Dönüşüm”. Toplum ve Hekim Dergisi, 30(4).<http://www.belgelik.dr.tr/ToplumHekim/browserecord.php?action=browse&-recid=2557> (25.11.2019).

Köse A.H ve Öncü A. (2018) Türkiye’de mühendis-mimarlar: Ekonomik sınıfların konumları ve ideolojik oluşumları
<https://www.researchgate.net/publication/325593475>

Lordoğlu, Kuvvet (t.y). “Yeni Teknolojinin Yeni Ürünü: Emek Sürecinde Niteliksizleşme”.<https://docplayer.biz.tr/42743775-Yeni-teknolojinin-yeni-urunu-emek-surecinde-niteliksizlesme.html> (25.11.2019).

MchLuhan, Marshal (1963).”Understanding Media.”
<https://designopendata.files.wordpress.com/2014/05/understanding-media-mcluhan.pdf>

MMO, (2019) Makine Mühendisleri Odası. ALAN ARAŞTIRMASI-II: Türkiye’de Kalkınma ve İstihdam Odaklı Sanayileşme için Planlama Önerileri. <https://www.mmo.org.tr/> (Erişim: 22.01.2020)

Packard, Vance (1957). "The Hidden Persuaders." <http://www.ditext.com/packard/persuaders.pdf>

Packard, Vance (1960). "The Waste Makers." <https://www.soilandhealth.org/wp-content/uploads/0303critic/030320wastemakers/wastemakers.pdf>

Saklı Ali Rıza (2007). Kapitalist Gelişim Sürecinde Fordizm ve Post-Fordizm. <http://ses.org.tr/wp-content/uploads/fordizmpostfordizm.pdf>

Sepil, Mine (2005). "Sömürüyü Artırmanın Yeni Adı: Esneklik." Gelenek Dergisi, sayı 85.

<https://gelenek.org/somuruyu-artirmanin-yeni-adi-esneklik/>

Şit, Mustafa ve Ahmet Şit (2016). "Türkiye'de Bilgi Ekonomisi ve İstihdama Katkısı". Journal Of Life Economis , (3), s. 44-60. <http://www.ratingacademy.com.tr/ojs/index.php/jlecon/article/view/81/65> (25.11.2019).

Taluğ, Cemal vd. (2015). "Türkiye'de Mühendis Etiği Eğitimi". Türkiye Biyoetik Dergisi, 2(3), s. 202-212. <https://www.journalagent.com/tjob/pdfs/TJOB-03164-REVIEW-TALUG.pdf> (26.11.2019).

Tatlıoğlu, Ezgi (2012). "Güvenceli Esneklik Çerçevesinde Esnek Çalışmanın Uygulanabilirliği". Electronic Journal of Vocational Colleges, s. 69-84. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/62600> (26.11.2019).

TDK. (t.y.). Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr (05.01.2020).

Tiryakioğlu, Murad (2008). "Emeğin Bilgi İle Dönüşümü". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi, s. 1-13. <https://slidex.tips/download/emein-bilgi-ile-dnm> (29.11.2019).

TİSK vd. (2009). TİSK, TOBB ve TÜSİAD' ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüş ve Önerileri. <https://tusiad.org.tr/tum/item/2364-tisk--tobb-ve-tusiadin-esneklik-konusundaki-ortak-gorus-ve-onerileri> (26.11.2019).

TMMBO (2007). Mühendislik, İstihdam ve Ücretlendirme Sempozyumu, Bildiriler Kitabı. http://www.emo.org.tr/ekler/3c247403caf42e1_ek.pdf (25.11.2019).

TURMOB, (2019) Türkiye'de İş Gücü ve İşsizlikle Mücadele Raporu

(Erişim:21.01.2020) <https://turmob.org.tr/ekutuphane/detailPdf/a3074de4-bb14-44dd-8dbd-351d501e9f43/-turmob-turkiye-de-is-gucu-ve-issizlikle-mucadele-raporu->

TÜİK Haber Bülteni <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30688>
(29.11.2019).

TÜİK, (2019) Türkiye İstatistik Kurumu, İşsizlik Raporu
<http://www.tuik.gov.tr/>

TÜİK Hanehalkı İşgücü İstatistiklikleri Haber
Bülteni,<http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30692> (29.11.2019).

Tokol, Aysel (2000). “Yeni Teknolojiler ve Değişen Endüstri İlişkileri”.İş, Güç
Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 2(1).
<http://www.isguc.org/?p=article&id=80&cilt=2&sayi=1&yil=2000>(29.11
.2019).

Tonta, Yaşar ve M.Emin Küçük (2005).“Sanayi Toplumundan Bilgi
Toplumuna Geçiş Sürecinde Temel Dinamikler”. s. 1-9.
[http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/tonta-kucuk-bilgi-
toplumu.pdf](http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/tonta-kucuk-bilgi-toplumu.pdf) (29.11.2019).

OECD 2019 <https://stats.oecd.org/#>

YÖK (29.11.2019). <https://istatistik.yok.gov.tr/>

U.S Bureau of Labour Statistic[Birleşik Devletler Çalışma İstatistikleri Masası]
<https://www.bls.gov/cps/tables.htm>

İLO, 2019

[https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer44/?lang=en&segment=indicator&i
d=EMP_2EMP_SEX_AGE_NB_A](https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer44/?lang=en&segment=indicator&id=EMP_2EMP_SEX_AGE_NB_A)